

българско списание

ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ

BULGARIAN JOURNAL

MENTAL HEALTH

ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА СТЕНО

www.stenobooks.com

ISSN 2738-7550

Година 3 | Volume 3

Към съдържанието

брой | number **2** 2022

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р **Георги Попов, д.м.н.**, главен редактор
акад. проф. д-р **Дроздстой Стоянов, д.м.н.**,
отговорен редактор
доц. д-р **Клара Докова, д.м.**
доц. д-р **Христо Хинков, д.м.**
д-р **Иво Нацов, д.м.**
д-р **Никола Марков**
д-р **Тодор Толев, д.м.**
д-р пс. **Свилен Енев**, научен секретар

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. **Georgi Popov**, Editor-in-Chief
Acad. Prof. Dr. **Drozdstoy Stoyanov**,
Executive Editor
Assoc. Prof. **Klara Dokova**
Assoc. Prof. **Hristo Hinkov**
Dr. **Ivo Natsov**
Dr. **Nikola Markov**
Dr. **Todor Tolev**
Dr. **Svilen Enev**, Scientific Secretary

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. **Винченцо Ди Никола**
Вашингтонски университет, Президент на
Световната асоциация по социална психиатрия
проф. **Мораг Макдоналд**
Градски университет на Бирмингам
проф. **Джовани Стангелини**
Университет Киети-Пескара
проф. **Масимилиано Арагона**,
Национален институт по здраве и миграция, Рим
доц. **Жасмин Василева**
Университет на Вирджиния, САЩ

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. **Vincenzo Di Nicola**
IDFAPA, George Washinton University
Prof. **Morag MacDonald**
Birmingham City University
Prof. **Giovanni Stanghellini**
University of Chieti-Pescara
Dr. **Massimiliano Aragona**
National Institute of Health and Migration
Assoc. Prof. **Jasmin Vassileva**
Virginia Commonwealth University

СЪДЪРЖАНИЕ

- 4** **Предиспозиционни шаблони за поведение**
Тодор Толев, д.м.
Predispositional patterns of behavior
Todor Tolev, PhD
- 27** **Самоназоваване и назоваване: как хората с аутизъм говорят за себе си и как ги описват техните близки**
доц. Камелия Ханчева, д-р пс.
гл. ас. Анета Атанасова, д-р пс.
гл.ас. Светла Стайкова, д.м.
Self-designation and designation: how persons with autism name themselves and how they are described by their close ones
Camellia Hancheva, Assoc. Prof. PhD
Aneta Atanasova, Chief Assistant PhD
Svetla Stoykova, Chief Assistant PhD
- 42** **В памет на проф. Васил Йончев (по случай 100 години от неговото рождение)**
доц. д-р Ева Стефанова, д.м.
In memory of Prof. Vassil Yonchev
Assoc. prof. Eva Stefanova, PhD
- 43** **100 години от рождението на Проф. Стоян Т. Стоянов (1922–1999)**
доц. д-р Ева Стефанова, д.м.
100 Anniversary from the birth of Prof. Stoyan Stoyanov
Assoc. prof. Eva Stefanova, PhD

ПРЕДИСПОЗИЦИОННИ ШАБЛОНИ ЗА ПОВЕДЕНИЕ

Тодор Толев, д.м.

Държавна психиатрична болница „Д-р Георги Кисъов“ – Раднево

Резюме. В рамките на комплексните жизнени изяви, в хода на адаптационните процеси и под влияние на еволюционния натиск се формират действия и дейности – съставките на поведение, ориентирано към базисни потребности. За появата на тези действия и дейности ключова е ролята на предиспозиционни шаблони – виртуални концепти за механизми, ангажирани с прилагане на унифицирани типови схеми за модули, изграждащи конкретни действия и дейности съответно на актуалните обстоятелства.

PREDISPOSITIONAL PATTERNS OF BEHAVIOR

Todor Tolev, PhD

State Psychiatric Hospital "Dr Georgi Kissiov" – Radnevo

Abstract. Within the frames of complex life manifestations, in the course of adaptation processes and under the influence of evolutionary pressure, actions and activities are formed – as the ingredients of behavior oriented towards basic needs. For the construction of these actions and activities, predispositional templates play a key role as virtual concepts for mechanisms involved in applying unified type schemes for modules composing the specific actions and activities in a manner appropriate to the current circumstances.

Във вихъра на борбата за оцеляване и репродукция, в хода на еволюционния процес възникват форми на поведение с изумително разнообразие, оригиналност и находчивост. Те отдавна са обект на любознателно внимание не само в научните среди заради екзотиката на своите изяви и най-вече като модел за разбиране на човешкото поведение – с несъмненото му сходство с филогенетично близки и далечни животински видове. Правилата на съществуване на живата материя предполагат поведението да е цел-ориентирано (Barnard, 2004) към достъп до ресурси – същностно определящи конкретни базисни потребности (Maslow, 1970; Kenrick et al., 2010) – защото живият организъм е комплексна динамична система в непрестанно взаимодействие със системи от околната среда, свързани с неговата хомеостаза и развитие (Bertalanffy, 1969). Този процес генерира сложни, успешни и зрелищни поведенчески феномени – но въпреки огромните разлики в облика на поведенческите прояви, сходството в тяхната насоченост и предназначение е високо. Всички те са изводими от задачите на делничното съществуване, асоциирани са с функционални отправления на други живи същества и с параметри на средата, за да образуват екосистеми и биосфера (Solomon et al., 2018), повлияваща все по-интензивно облика на планетата Земя.

Сходството в поведенческите предназначения изниква от йерархична подредба

по функционален признак – защото такава е природата на живите системи (Daniel, Koshland, 2002). Предложените от нас пет нива на функциониране – активност, движение, действие, дейност и поведение – предлагат основа за приемственост с постъпателни преходи, които в процеса на градиращо и последователно обособяване – от общата дифузна жизнена активност, присъща на всички живи създания (Campbell et al., 2017), през нецеленасочени транслокации на биомаса до комплексни мотилитетно-секреторни развитийно-растежни процеси, фиксирани към значими ситуативни цели, в съответствие с логиката на нарастваща сложност и когнитивна повлияност (Shettleworth, 2010), присъща на живите организми (Raven, Johnson, 2002), се стига до нивото на поведение чрез ангажираности с удовлетворяване на конкретни базисни потребности (Maslow, 1970; Kenrick et al., 2010), а не само до решение на отделни локални задачи, което е присъщо на функционалните нива на действия и образуваните от тях дейности.

За реализиране на своите предназначения процесите от посочените функционални нива разчитат на богатата биологична „апаратура“ под форма на тъкани, органи и органични системи (Mader, Windelspecht, 2011; Sadava et al., 2012; Starr et al., 2015; Miller, Harley, 2016; Campbell et al., 2017; Hoefnagels et al., 2017; Carlson, Birkett, 2017; Solomon et al., 2018; Raven et al., 2019). Сред тези морфологични и физиологични „съоръжения“ само дихателната, храносмилателната и отделителната система при животните са пряко заети с конкретни базисни потребности, макар да имат и други функции. А останалите органични системи – циркулаторна, нервна, опорно-двигателна, имат „глобално“ отношение към поведението. Което допуска видово специфични схеми за причастност на органните системи към едни или други видове поведение според съответните им базисни потребности.

Изводимостта на вида поведение от виталните потребности на живия организъм – биологични, за безопасност, възпроизвеждане, свързаност, предимство и съвършенство (при човека), е признак за универсалната природа на поведението като функция спрямо тези потребности (отговаряща на въпроса защо?) и предполага наличие на механизми, заети с конкретното реализиране на поведенческата система (и отговарящи на въпроса как?) (Tinbergen, 1971) в подчинение на директиви за обща цел за системата поведение. Предполага се, че целенасочеността на поведенческата система е заради вътрешна представа какво трябва да се постигне (McFarland, 1989 – по Barnard, 2004), което може да бъде репрезентация за идеално състояние на поведенческата система в резултат на успех на хомеостаза-генериращи механизми. Тази репрезентация може да се свежда до ментален образ, насочващ например черния кос *Turdus merula* чрез представа за гнездо, когато събира сухи тревички, или гладния плъх *Rattus norvegicus*, търсещ храна (McFarland, 1989 – по Barnard, 2004; Keijzer, 2001). Обаче има и твърдения, че при цел-достигащите отправления неспокойното заради глад животно се успокоява, щом попадне на храна, а не защото е било задвижвано чрез предварителен ментален образ за тази цел, както и при цел-издирващите отправления във връзка със случаен контакт с храна такива ментални образи не са необходими (Barnard, 2004). Това би могло да означава, че менталната

представа има значение, но е недостатъчен фактор за дирижиране на поведенческия вектор. Сполучлива е илюстрацията на Макфарланд (McFarland) с топче, търкалящо се към дъното на купа, което достига целта (дъното) не защото има предварителен образ за цел, а заради страничен фактор (гравитационни сили), тласкащ го към дъното (Barnard, 2004). Сходни са и мненията за липса на ментални образи за предстоящи задачи – например копаене на леговище при пясъчната оса *Sphex ichneumoneus* (Brockmann, 1980 – по Barnard, 2004) или при домашната кокошка *Gallus gallus domesticus*, изграждаща гнездото си (Hughes et al., 1989 – по Barnard, 2004), чието поведение е изводимо от външни и експериментално създадени фактори с ирационални ефекти, а не от вътрешен модел за крайна цел (Barnard, 2004). Но тук може да се предположи, че менталният образ за крайна цел (според наблюдателя!) всъщност не е липсващ (понеже наблюдателят следи точно този модел), а е заместен от менталните образи на междинни цели – които са достатъчни, за да насочат съответното поведение.

Трудно се определят каузални връзки между стимул и поведение. И възниква поради това повод за обсъждане на телеологичността при волево поведение (Rosenblueth et al., 1943) – защото от делничния пример с волево решение да изпием чаша вода става ясно, че този акт не предвижда мозъчни команди към конкретни мускули за конкретни движения, а формулиране на обща крайна цел, спрямо която цялата каскада от двигателни феномени е устремена. Което не означава, че целенасоченото поведение е плод на „идваща отгоре“ предопределеност (телеологичност), то е продукт на биологично обусловени механизми, съдържащи иницираща задача, приведена в изпълнение с автоматизирани морфологични и физиологични способности. По този начин вниманието се отмества от издирване на предопределение към анализ на мотиви за поведение (Petri, 2012), свеждащи се до комбинациите на биологични (генетични) фактори с въздействия на средата, модифицирани от когнитивни и емоционални механизми, като в тази констелация място за телеологична предопределеност не се налага. Вярно е, че каузалност в поведението е изкустителна тема за обяснения с разумния дизайн, но тук следва да се подхожда предпазливо, защото „човешкият нос е удобен за носене на очила, но не е еволюирал заради това“ (Liquin, Lombrozo, 2018), и този пример носи силен предупредителен заряд. Поради това – вместо издирване на предначертаност в поведенческите отправления, по-добре е „разсъждения относно функцията на системата да ни позволяват да разберем системата, да се намесим ... и да предвидим работата на системата в достатъчна степен, без да изискваме подробно познаване на механизми, с които работи, или процеса, чрез който е проектирана“ (Liquin, Lombrozo, 2018). Защото приспособимостта на организма се определя като „резултат а posteriori, а не търсене на цел а priori“ (Mayr, 1992) и представата за адаптивност е според post hoc оценка.

Отчитаме колко дискутабилна е ролята на телеологията за обясняване на биологичните факти. Посочено е (Mayr, 1988; Allen, Bekoff, 1995 – по Colin, Neal, 2020), че интерпретациите в телеологичен стил звучат противоречиво, защото изискват някаква специална „жизнена сила“, предлагат обратна каузация, несъвместими

са с механистични обяснения, приписват ефекти на „разума“, какъвто тук липсва, и са емпирично непроверими. Самият термин е нееднозначен – от една страна, (Mossio, Bich, 2017) „организацията на биологичните системи е по своята същност телеологична, което означава, че собствената ѝ дейност е във фундаментален смисъл, на първо място и преди всичко ориентирана към края“ (Mossio, Bich, 2017), а от друга страна – убедителна е ролята на аутопоеза, предполагаща автохтонно генериране на структури и функции (Maturana, Varela, 1980; Luhmann, 1995), които биват възприемани след това като изначални цели на системата.

Ето защо относно същността на телеологията при биологичните феномени не приемаме нейното тълкование като предначертана детерминираща цел, а като свойство на живата система да осигурява хомеостаза, развитие и себевъзпроизвеждане чрез вериги от взаимопредполагащи се и взаиморегулиращи се насочености (наричани от наблюдателя цели) като изяви на функции на компоненти, фокусирани към конкретен и полезен за системата краен резултат.

Темата за целите на поведенческите функции е важна. Поведението е цел-насочена система – защото (Garson, 2016) „бобърът гради бент, за да е заобиколен от вода, жабата насочва главата си, за да хване бръмчащата муха, анаеробната бактерия се отдалечава от богата на кислород вода, а някои растения проследяват движението на слънцето през небето“. В този смисъл биологичните функции са израз на причинно-следствени връзки, присъщи на всяка организационно затворена, диференцирана и самоподдържаща се система (Garson, 2016). Може да се приеме (Lewens, 2007), че „целенасочеността е просто проекция върху природата ... и не е заплаха за биологията ... ако нашето приемане на органичната природа като уникално насочена към цели... произтича от проекция на личния стремеж към оцеляване сред органичния свят... тя [целенасочеността] осигурява онова, което Кант нарича ръководна нишка за последващо артикулиране на механични обяснения [след които] вече няма необходимост от телеологични концепции“. И все пак употребата на концепта за функция в биологията е по-различна, защото например химиците установяват свойството на кислорода да окисли желязото до ръжда, но не сочат това свойство като предназначение на кислорода, докато според биолозите функцията на ивици по кожата на тигъра е да осигури маскировка на този страховит хищник, а красивата опашка на пауна му служи да съблазнява потенциални женски индивиди с цел чифтосване.

Може би най-сполучлива плоскост на интерпретиране на функциите в биологията и в частност при поведението е концепцията за адаптация на живите организми като изражение на тяхните жизнени отправления в борбата за оцеляване и възпроизвеждане. Предназначението на адаптацията е водеща идея в еволюционната теория на Дарвин, защото е способ за узнаване и предсказване на стремления на живите организми, без да се прибегва до мистични доводи за интелигентен дизайн (Gardner, 2017; Dawkins, 2015) – но представата за адаптивна цел не бива да означава, че целта на еволюционния проект е перфектно реализирана. Ала дори недостигаща оптималните си нива, адаптацията дава приемливи параметри за функциониране и не е компрометирана в същността си – защото още в 1802 г. с

остроумно сравнение Пейли (William Paley) подчертава „че даже счупеният часовник проявява целенасоченост в сложния си дизайн” (Gardner, 2017). Отбелязва се (Reeve, Sherman, 1993), че адаптирането е нееднозначно понятие и дори днес няма консенсус за идентифициране на адаптивни черти. Повечето определения за адаптация включват елементи от историята. Някои изискват адаптивните черти да са изградени според естествения подбор за настоящи задачи, а други приемат филогенетични определители при черти на предшествващи таксони. Изискват се и доказателства за функционален дизайн в биологичната машина, който е основа на чертата и предполага селективна фина настройка. И се посочва (Reeve, Sherman, 1993), че „адаптацията е фенотипен вариант, който води до най-висока годност сред определен набор от варианти в дадена среда ... адаптацията е относителна концепция, излага оперативни критерии за идентификация на фенотипните черти, към които се отнася, и отделя адаптациите от еволюционния механизъм, който ги генерира”. Което значи, че не е възможно да се открият адаптивните черти без познания за предшестващата филогенеза и без отчитане ролята на генетични и развитийни фактори. А при човека относително краткият по давност естествен отбор не позволява верифициране на адаптивност на човешкото поведение. Намесва се тук и формиращата роля на човешките общности, която е предмет на отделно разглеждане.

Ще отбележим, че поведенческите реализации са продукти на солидна база от морфологично-физиологични свойства на организма – с което адаптивното поведение изоставя древния примитивен анимизъм (извънтелесност, психичност и менталност) и се насочва към обяснения, изводими от научните принципи в реалния свят (Hull, 1937). Посочва се (Morton, Chiel, 1994), че три невронни архитектури са заети с поведенческия отговор – специализирани, разпределящи и реорганизиращи вериги. В тази насока се приема (O’Connell, Hofmann, 2011), че за оценка за значимост на външни стимули с оглед интеграция с вътрешна физиологична информация в насока към механизми за решения относно адаптивно поведение особено важни са мрежата за социални връзки и мезолимбичната система за възнаграждане. Налице са данни за връзки на хомоложност за повечето от възлите на тези две вериги в петте основни линии на гръбначни животни – бозайници, птици, влечуги, земноводни и костни риби. Ще споменем и за неясната засега роля за поведението на огледалните неврони в мозъка, със значимо участие при имитативните актове на бозайниците (Breed, Moore, 2012). Тук не бива да се игнорира съчетанието на културални с генетични фактори с противодействащ ефект спрямо случайните средови въздействия (Cavalli-Sforza, Feldman, 1983), както и връзката между биологична адаптация и социално поведение в две нива – при индивиди и в социални общности (Crogner, 2000). В обобщение, оказва се (Chiel, Beer, 1997), че „адаптивното поведение зависи от взаимодействия между нервната система, тялото и околната среда – сензорна предварителна обработка и моторна постобработка на филтърни невронални входове и изходи; коеволюция и съвместно развитие на нервна система с нейната периферия създават взаимодопълване; структурата на тялото създава ограничения и условия за нервен контрол; и непрекъснатата обратна връзка на нервната система

с тяло и околна среда са от голямо значение за нормалното поведение”.

От тук направения преглед правят впечатление няколко обстоятелства:

1) Унифицирани тъканно-органични структури и системи обслужват крайно разнообразни поведенчески практики сред множество животински видове (Miller, Harley, 2016; Hoefnagels et al., 2017; Carlson, Birkett, 2017; Solomon et al., 2018), което предполага дискретно присъствие на посреднически механизми, свързващи такива практически еднотипни във функционален аспект морфологични апарати с подчертано разнотипните поведенчески изяви, които те обезпечават.

2) Телеологичността (Lewens, 2007; Gardner, 2017) може да се осмисли и като самоорганизация посредством включване на способности за конкретизиране на пряко последващи действия и дейности – с което се превръщат в съответните поведенчески модификатори.

3) Аутопоетичността се възприема (Maturana, Varela, 1980) като универсален инструмент за конструиране на общи предразположения, фокусирани посредством приложими спрямо свързаните с конкретни ситуации действия и дейности.

4) Възможна е нова интерпретация за ментални образи (Keijzer, 2001), но не като образи на крайна обща цел, фокусирана към базисни потребности, а към образи на междинни задачи, приложими на ниво дейности и включените в тях действия.

Терминът поведение не е общоприето дефиниран (Levitis et al., 2009; Bergner, 2011; Lazzeri, 2014), защото включва биологични явления, растежно-развитийни и секреторно-двигателни прояви – формиращи изолирани или обединени действия и дейности като нива на функциониране на живата материя (Shettleworth, 2010; Campbell et al., 2017; Raven et al., 2019) – както и поведение от съгласувани дейности. И е ясно, че дескриптивните дефиниции за поведение, откъснати от сложната многослойна природа на поведенческите актове, не успяват да осигурят достатъчно отправни точки за интерпретация на многоликата комплексна същност на това обобщаващо понятие.

Необходимо да се осмислят механизмите, осъществяващи разнообразието от поведенчески изяви чрез относително еднотипни предпоставящи структури (предиспозиции) спрямо относително еднотипни крайни цели – което би насочило вниманието към наличие на междинни свързващи звена с насочващи функции посред предварителни ограничителни рамки.

В тази насока си позволяваме да предложим поредица от виртуални концепти – предполагаемо изводими от обуславящи ги генетично-биологични апарати – предназначени да конкретизират облика на адаптивното функциониране на ниво действия и дейности в рамките на поведение, насочено към удовлетворяване на съответна базисна потребност. Ще наричаме такива концепти предиспозиционни шаблони за действия и дейности. Те вероятно са продукти на еволюционни постижения, генериращи разнообразие на базата на унифицирани общи инструкции.

Тези виртуални концепти са в съответствие с основните параметри на живата материя: 1) реактивност (възбудимост – инертност), 2) метаболизъм (асимиляция – дисимиляция и 3) равновесие (изменчивост – устойчивост) (Scott, 2004; Mader, Win-

delspecht, 2011; Sadava et al., 2012; Starr et al., 2015; Campbell et al., 2017; Hoefnagels et al., 2017; Solomon et al., 2018; Raven et al., 2019) – защото описват пространства на жизнена активност и оттам – на поведенчески изяви с ангажираност в обезпечаване на витално необходимите за организма потребности.

По тази причина в полярни амплитуди са формулирани и предиспозиционните шаблони за действия и дейности, понеже те визират диапазони на възможни и допустими вариации при всяка една форма на поведенческа изява. Важно е да посочим, че предиспозиционните шаблони са приложими за широк кръг действия и дейности – тъй като изпълняват ролята на общи предварителни детерминатори за реализиране на ситуативните цели на отделните действия или на техни обединения под форма на дейности, фокусирани към по-общи значими цели. По този начин предиспозиционните шаблони – чрез действия и дейности – осъществяват по косвен път форматиращ ефект и над поведението – ако се окаже, че дейностите са обединени в комплекси с насоченост към удовлетворяване на базисните за организма потребности.

И така, на базата на унифициращи предиспозиционни шаблони, на нивата на действия и дейности възникват поведенчески вариации заради различия в ситуативно избраните цели и в разнообразието на случайно възникващи средови въздействия. По такъв начин тези шаблони са не-телеологичен адаптиращ механизъм за реализация на съставките на поведението в неговата свързаност с базисните потребности като основна изява на живите организми. Вярваме, че тези предиспозиционни насочващи шаблони ще се окажат биологично релевантни. Защото са междинно звено – от относително еднородни предпоставки към изумително различни по облика си поведенчески изяви сред множеството живи същества.

Предиспозиционните шаблони са резултат от емпирични обобщения на изобилните данни за животинско поведение (Tinbergen, 1971; Alcock, 2001; Barnard, 2004; Scott, 2004; Goodenough et al., 2009; Miller, Harley, 2016; Rubenstein, Alcock, 2018) – като еднотипни схеми за реализации на изключително полиморфни в изявите поведенчески феномени сред широк кръг животински видове, като вероятно са валидни не само за многоклетъчни, но и за едноклетъчни организми, и за растения. Наименованията целят да отразят съдържанието на съответен шаблон, а чрез две антиподни опции е посочен диапазонът, визиращ реализацията на това съдържание, като в тази реализация са възможни междинни количествени вариации в рамките на двата полюса. По този начин се постига разнообразие на поведенчески актове в интервала на ограничителни граници, като едни и същи шаблони моделират облик и структура на множество действия и дейности.

Ще представим описания на някои от по-важните предиспозиционни шаблони. Посочени са в приблизителната последователност, в която предполагаемо се активират, за да формират параметрите и „сюжетното“ съдържание на съответните действия и дейности според насоката на възприетата при тях конкретна цел – с оглед моделиране на изводимото поведение. Кое то се типологизира въз основа на групи от базисни потребности (Maslow, 1970; Kenrick et al., 2010).

А) Предиспозиционни шаблони при субект-обект ситуации

Отнасят се за формиране на структурата на действия и дейности от жив организъм към неживи съставки на средата. Приложими са основно към неживи обекти.

1) Осведоменост (регистриране – игнориране). Определя диапазон на регистриране на сигнали от външни и вътрешни стимули в границите между пълна регистрация на стимула и липсващо отчитане на този стимул. Отбелязва ниво на възможност за регистриране на стимул, а не процедури по филтрация на информация според нейната значимост. При едноклетъчните организми осведомеността за физичните и химични характеристики на средата е предпоставка за реакции спрямо тази среда. При растенията осведомеността за околна температура е важна за начало на евентуален цъфтеж и за тургор на листната маса. При многоклетъчните животни сензорните им органи осведомяват за необходимост от действия и дейности с оглед стартиране на поведение, насочено към биологични потребности (газелата наблюдава по храста снопчета от листа; совата чува шум от криещ се гризач; човек съглежда съблазняваща реклама на сандвич); към безопасност (газелата забелязва сенки в храстите, човекът вижда връхлитащ автомобил); към репродукция (женският паун съзерцава красивата опашка на самец; кавалерът отбелязва настойчиви погледи от млада дама); към свързаност (новодошлият гост следи дали ще е приет от компанията), към предимство (служител долавя недобронамерения поглед на началника).

2) Изследване (опознаване – безразличие). Определя диапазон на опознаване при регистрирания обект в граници от обстойно опознаване до пълно безразличие. Отбелязва процеси на анализ на негови свойства за евентуална приложимост. При едноклетъчните организми знак за опознаване на обекта е неговата асимилация като храна. При растенията знак за опознаване е устремяване към повече светлина и вода. При многоклетъчните животни опознаването е на базата на полиорганен комплекс относно действия и дейности, свързани с поведение, насочено към биологични потребности (газелата научава дали листата са годни за храна; совата узнава, че чува шум от животно, годно за плячка; човекът проучва качествата на рекламирания сандвич); към безопасност (газелата разбира от сенките, че я дебне тигър; човекът съзира опасността от връхлитащия автомобил); към репродукция (женският паун обстойно изучава предимствата на мъжкия паун; кавалерът не обръща внимание на ухажващата го дама); към свързаност (гостът определя доколко компанията ще е подходяща за него); към предимство (служителят опитва да научи какво е всъщност отношението към него от страна на доминиращия началник).

3) Преценка (оценяване – неоценяване). Определя диапазон на възприемане на сигнал от вече регистрирания и изследван стимул като значим или незначим съответно на актуалните негови качества. Отбелязва граници на значимост на постъпилите и вече регистрирани данни в рамките на процеси по филтриране на информация. При едноклетъчните организми признаци за преценка са нееднаквите

реакции на организмите спрямо еднакви параметри на средата. При растенията преценката на сигнали от средови стимули е важна за развитието и за растежните процеси. При многоклетъчните животни преценката зависи предимно от невронално базирана когниция с оглед евентуално приложими действия и дейности във връзка с новата информация и евентуалната необходимост от поведение, насочено към биологични потребности (газелата е оценила листата като подходящи; совата преценява шума като свързан с плячка; за човека сандвичът от рекламата няма значение); към безопасност (газелата приема сенките като окраска на тигър; за човека връхлитащият автомобил е важен сигнал), към репродукция (женският паун оценява опашката на мъжкия паун; погледите на дамата не се оценяват от кавалера); към свързаност (за госта компанията е значима); към предимство (служителят узнава мястото си).

4) Одобрение (приемане – отхвърляне). Определя диапазон на степените на одобрение или неодобрение спрямо регистрирания значим и вече изследван обект. Отбелязва степента на приемане на неговите качества като желани, подходящи и необходими. При едноклетъчните организми знак за одобрение е усвояването на обекта. При растенията като одобрение косвено се отчита доброто развитие на растението върху почвата, в която расте. При многоклетъчните животни одобрението е продукт на съвместна ангажираност на когниция и емоционалност при планиране на действия и дейности с оглед на поведение в насока към биологични потребности (газелата е доволна от чудесните листа; совата е неустойчиво привлечена от апетитната плячка; за човека рекламираният сандвич подбужда отвращение); към безопасност (газелата определено не приема близостта на страховития тигър; човекът е ужасен от връхлитащия автомобил); към репродукция (женският паун явно одобрява за партньор мъжкия паун заради качествата му; за кавалера аспирациите на младата дама са съвсем нежелателни); към свързаност (гостът харесва компанията и я счита като напълно подходяща за него); към предимство (служителят е дълбоко обезсърчен и не одобрява своята безпомощност пред доминиращия началник).

5) Динамика (активизация – бездействие). Определя диапазон на прехода в активност спрямо регистрирания, значим, изследван и евентуално одобрен / неодобрен обект. Отбелязва степента на настъпилата жизнена активност във връзка с подхода към този обект, въз основа на отчитане на потенциалната полезна приложимост на неговите свойства. При едноклетъчните организми за нивото на динамика се съди по двигателните изяви и облика на функциониране на организма. При растенията косвен белег за динамика е активизация на развитийно-растежните процеси. При многоклетъчните животни динамиката е резултат от полиорганно ангажиране с водеща роля на когниция в осъществяване на действия и дейности за изграждане на поведение, насочено към биологични потребности (газелата се оживява заради намерените листа; совата е готова да нападне плячката; човекът в знак на отказ отминава щанда с рекламирани сандвичи); към безопасност (газелата е уплашена и ще избяга от тигъра; човекът се напъва в опити да се предпази от връхлитащия автомобил); към репродукция (женският паун се готви за чифтосване;

кавалерът бездейства пред дамата); към свързаност (гостът се включва в разговорите с компанията); към предимство (служителят се покорява безмълвно и без съпротива).

6) Подвижност (преместване – неподвижност)

Определя диапазон на настъпващи мотилитетни актове спрямо регистрирания, значим, проучен и одобрен обект в рамките между неподвижност и явни движения. Отбелязва мотилитетните прояви в допълнение на наличната активност като форми на подход към съответния обект в зависимост от негови качества и на тяхната приложимост. При едноклетъчните организми подвижността е обективно наблюдаема. При растенията са налице специфични двигателни феномени като прояви на подвижност. При многоклетъчните животни подвижността е предимно чрез опорно-двигателния апарат за осъществяване на действия и дейности, формиращи поведение, насочено към биологични потребности (газелата хрупа сочните листа; совата полита към своята плячка; човекът избира друга храна вместо рекламирания сандвич); към безопасност (газелата бяга от страшния тигър; човекът отскача от връхлитащия автомобил); към репродукция (женският паун се чифтосва с партньора си; кавалерът напуска нежеланата дама); към свързаност (гостът жестикулира в хода на разговора); към предимство (служителят застива в неподвижност пред властния началник).

7) Насоченост (сближаване – отдръпване). Определя диапазон на сближаване или на отдръпване от регистрирания, значим и изследван обект в зависимост от степента на одобрение или неодобрение. Отбелязва посоката на съответни мотилитетни и други прояви, чрез които се реализира тази насоченост. При едноклетъчните организми посоката на придвижване е знак за сближаване или отдръпване. При растенията специфичните им двигателни феномени също имат своя насоченост; При многоклетъчните организми насочеността е в широк контекст и не се свежда само до мотилитетни прояви, а към действия и дейности, изразяващи сближение или оттегленост спрямо поведение относно биологични потребности (газелата приближава храната си; совата достига пляката; човекът отказва рекламираните продукти); към безопасност (газелата бяга от тигъра; човек отскача от връхлитащия автомобил); към репродукция (в процес на чифтосване пауните се притискат един към друг; кавалерът гледа да е далече от нежеланата дама); към свързаност (гостът се премества по-близо до събеседниците); към предимство (унизеният служител се отдръпва в мислите си от неприятната ситуация).

8) Използване (усвояване – отказване). Определя диапазон на асимилиране на обекта в граници между пълно усвояване и отказ в зависимост от неговите качества или поради други ситуативно важни причини. Отбелязва размера на асимилиране в резултат на ангажиране на широк кръг органични системи за усвояване или отказ от съответния обект. При едноклетъчните организми тези процеси са отлично наблюдаеми. При растенията за степен на усвояване косвено се съди по облик на растежно-развитийни процеси и някои преки изяви. При многоклетъчните животни използването често се проявява в по-широк контекст при действия и дейности,

заети с организиране на поведение в насока към биологични потребности (газелата се храни с листа; совата поглъща своята плячка; човекът не купува рекламирани продукти), към безопасност (за газелата отказът от храна е средство за спасение; за човека навлизането в пътното платно е предпоставка за катастрофа); към репродукция (чифтосването на пауните е успешно; няма да има срещи на кавалер с дамата); към свързаност (гостът е добре интегриран в компанията); към предимство (огорченият служител отказва да слуша монолога на неприятния началник).

Б) Предиспозиционни шаблони при субект-субект ситуации

Отнасят се за формиране на структурата на действия и дейности от жив организъм към друг жив организъм. Допълват шаблоните за отношение към неживи обекти.

1) Сигнализация (известяване – неизвестяване). Определя диапазон на емитиране на сигнали към други живи обекти в границите между пълно известяване и липса на известяване. Отбелязва степента на извършеното известяване чрез наличните структури за сигнализиране. При едноклетъчните организми има данни за размяна на информация между индивидите. При растенията има наблюдения за комуникации чрез химични субстанции. При многоклетъчните животни сигнализиране е налично при действия и дейности, обединени в поведение, насочено към биологични потребности (газелата с прояви информира стадото за наличие на храна; совата застива, за да не изплаши плячката; човекът уведомява околните за лошокачествените сандвичи); към безопасност (газелата предупреждава стадото за опасност от тигър; човекът е с гримаса на ужас пред връхлитащия автомобил); към репродукция (мъжкият паун демонстрира с красивата си опашка своите качества; кавалерът скрива с учтивости нагласата си към дамата); към свързаност (гостът благодари на компанията за приема); към предимство (служителят не показва неприязънта си към омразния началник).

2) Противопоставяне (настъпване – отстъпване). Определя диапазон на настъпателност или отстъпчивост спрямо околни живи субекти в границите между явна агресия и тотална дефанзивност. Отбелязва актовете на нападателност или на отбрана, свеждащи се до мотилитетните прояви като форма на защита чрез нападане или бягство. При едноклетъчните организми са наблюдавани такива феномени, видимо сходни с агресивност. При растенията е налице антагонизъм чрез изместване и унищожаване. При многоклетъчните животни агресивност или отбрана са делнично налични под форма на действия и дейности като съставки на поведение, насочено към биологични потребности (газелата с примирение има готовност да се откаже от храна; совата убива с клюна си жертвата; човекът яростно се заканва на недобросъвестни търговци); към безопасност (газелата с бягство успява да спаси живота си; човекът ругае и заплашва шофьора на връхлетелия автомобил); към репродукция (мъжки пауни се бият, за да спечелят партньорките

си; кавалерът напуска помещението, в което е нежеланата дама); към свързаност (гостът е упорито настойчив да привлича внимание в компанията); към предимство (ядосаният служител за утеха обмисля отмъщение над началника си).

3) Сътрудничество (съдействие – несъдействие). Определя диапазон на прояви на съдействие или отказ от съдействие спрямо околни живи субекти в рамките между безрезервно сътрудничество и явна несъгласуваност с околните. Отбелязва степента на сътрудничество във всички възможни форми в конкретни ситуации. При едноклетъчните организми за тези прояви косвено се съди от съгласуваността на колониалните организми. При растенията косвен белег за съдействие е близкото съжителство между някои растителни видове. При многоклетъчните животни нивото на съдействие се открива в действия и дейности, изграждащи поведение към биологични потребности (газелата изобщо не съдейства на другите животни да пасат; совата не е склонна да съдейства на себеподобни в лов на плячка; човекът предупреждава други хора да не купуват рекламирани сандвичи); към безопасност (газелата се крие в стадото, за да се пази; човекът с движения улеснява шофьора да отклони връхлитащия автомобил); към репродукция (женският паун съдейства на мъжкия в хода на чифтосване; кавалерът не е склонен да откликне на нежеланата дама в нейното ухажване); към свързаност (гостът съдейства за разговорите в компанията); към предимство (служителят не иска да съдейства на началника в проявите му).

4) Себеотдаване (загриженост – незагриженост). Определя диапазон на загриженост или прояви на незагриженост спрямо околни живи субекти в границите между пълна себеотдайност и грижовност до себичност и незагриженост. Отбелязва изяви на себеотдаване в широкия контекст на разнообразни ситуации. При едноклетъчните организми са наблюдавани прояви на жертва в полза на околните. При растенията също има данни за себеотдайни прояви. При многоклетъчните животни загрижеността намира изява в голям брой действия и дейности, формиращи множество форми на поведение, насочено към биологични потребности (газелата не се грижи за храна за другите; совата ще нахрани с плячката малките си; човекът е постоянно загрижен за други хора – неродствени или близки); към безопасност (газелата бди за поява на тигър в полза на стадото; човекът ще сподели своите преждия с автомобила, за да предпази другите); към репродукция (женски и мъжки пауни проявяват взаимни грижи; кавалерът нехае за чувствата на дамата); към свързаност (гостът се грижи за доброто настроение в компанията); към предимство (за служителя е напълно ясно, че няма смисъл да проявява загриженост към такъв несимпатичен и неблагодарен началник).

5) Споделяне (предоставяне – недопускане). Определя диапазон на съгласието да се споделят или да не се споделят ресурси с околни живи субекти в границите между безотказно предоставяне и неумолимо недопускане. Отбелязва, в съчетание с проявите на себеотдаване, степента на търпимост към околните по отношение на евентуален съвместен достъп до ресурси. При едноклетъчните организми вероятен белег на споделяне е липсата на антагонизъм между отделните индивиди. При

растенията антагонизмът спрямо други растения е знак за неохотно споделяне на нутриенти. При многоклетъчните животни прояви на споделяне са характерни и са изразени чрез действия и дейности при поведение, насочено към биологични потребности (газелата споделя паша със стадото; совата няма да сподели плячката; човекът споделя храна, жилище, знания); към безопасност (газелата споделя скривалище със себеподобните; човекът предоставя информация за опасни ситуации); към репродукция (двойката пауни споделят общо жилище; кавалерът не споделя времето си с дамата); към свързаност (гостът споделя време с компанията), към предимство (служителят не споделя с лошия началник преживяванията си).

б) Зависимост (доминиране – подчинение). Определя диапазон на изразеност на доминиране или подчинение в граници от пълно надмощие до пълно подчинение. Отбелязва степента на зависимост спрямо други живи обекти в областите на техните взаимодействия. При едноклетъчните организми по-силният индивид изяжда по-слабите. При растенията високото дърво отнема светлината на по-ниски растения. При многоклетъчните животни зависимостта е част от техния стил на живеене под форма на действия и дейности, изграждащи поведение с насоченост към биологични потребности (газелата се съобразява при храненето си с правилата на стадото; совата е значимо по-силна от плячката си; човекът се принуждава да става зависим заради прехраната си); към безопасност (газелата е по-слаба от хищния тигър; човекът след избавлението си е доминиращ спрямо шофьора на автомобила); към репродукция (женският паун доминира в изборите си на партньор; кавалерът е явно доминиращ спрямо нежеланата дама); към свързаност (гостът е радушно приет от компанията, но въпреки това продължава да зависи от одобрението на околните); към предимство (служителят е изцяло подчинен на началника си според разпоредбите на трудовите правоотношения).

Описаните тук предиспозиционни шаблони – макар вероятно неизчерпателни по брой и обем – служат като „заготовки“ за формиране на нарастващи по сложност поведенчески изяви от по-високи нива. В този смисъл шаблоните получават убедителна илюстрация от древната концепция на Аристотел (Aristotle) за четири причини за поява на събития (Bowler, 2003) – материална, формална, ефективна и крайна. Защото, ако жизнената активност в случая има ролята на материална причина, а двигателните феномени са с функции на формална причина, то предиспозиционните шаблони се оказват ефективна причина, защото моделират действия и дейности в посока към целенасочена стратегия, превръщайки ги в крайна причина за поява на поведение, ангажирано с удовлетворяване на базисни потребности. Тази аналогия с теорията на великия античен мислител получава подкрепа от идеята за системно-слоистото устройство на живите организми и човека (Graves, 1970), понеже „психологията на зрялото човешко същество е ... процес, белязан от прогресивно подчинение на по-стари поведенчески системи от по-нови поведенчески системи на по-висок ред... [като] всеки следващ етап е състояние на равновесие, през което хората преминават по пътя към други състояния на равновесие”.

Смисълът от тази ангажираност на предиспозиционните шаблони с изграждане на предпоставки за поведение се свежда до увеличаване на адаптивния потенциал на организмите в хода на борбата за оцеляване и възпроизвеждане. Приема се (Khammash, 2021), че успешната адаптация на биологично ниво започва още при организиране на молекулните процеси и оттам насетне, чрез системно взаимосвързани механизми, се постигат равнища на достатъчна устойчивост. Механизмите, обуславящи тези адаптивни процеси, могат се обозначат като предиспозиционни шаблони заради участието им при формиране на изумителното разнообразие на биологични отправления, които ние наричаме действия и дейности. Концепцията за еволюирали адаптации (Thornhill, 1997), отнасяща се до индивидуалните адаптивни тактики, посочва „функционален дизайн, изключващ обяснения за дрейф, случаен ефект, филогенетично наследство и мутация“, а това ние свързваме с контролираща намеса на тези предиспозиции.

Такива предиспозиционно моделирани адаптивни механизми демонстрират присъствие в много насоки. Имат отношение (Coppens et al., 2010) към стила на справяне (coping style) и гъвкавостта на поведенческия отговор, който обуславя вариации в животинския характер чрез контролираща намеса – дори при проактивно справяне, характеризиращо се с ригидни и рутинизирани поведенчески тенденции. По този начин ползата от предиспозициите е двойна – те предлагат устойчива схема, която обаче е проверявана от еволюционния натиск.

По отношение на хипотезата за животинския характер влиянието на предиспозициите личи в дефанзивното поведение на гръбначните животни и се посочва (Carli, Farabollini, 2022), че „защитният репертоар, активиран в отговор на заплашителни стимули в естествени или експериментални условия, се състои от система от взаимосвързани поведения, повлияни от две основни измерения – разстояние от заплахата и контекст, предполагащ избягване / неизбежност... [но], когато активната стратегия за бягство не е осъществима, се възприема форма на пасивна неподвижност, като ... заместител на действителното бягство ... в контекста на неизбежност и близко разстояние, или в контакти със заплашителния стимул се приема тонична имобилност или покорна поза“. Тук се съдържат поне няколко вида предиспозиционни шаблони – за изследване, преценка, (не)одобрение, динамика, подвижност, насоченост, отстъпване.

Сходна зона на въздействие на предиспозиционни шаблони се открива (Sloan Wilson et al., 1994) „при континуума срамежливост-смелост като основна ос на поведенчески вариации сред хората и поне някои други видове, но таксономичното разпределение и еволюционните последици остават неизвестни“. В тази връзка се посочва (Ólafsdóttir, Magellan, 2016), че „смелостта, склонността да бъдеш изследовател, склонен към риск и проактивен, често варира между индивидите“ – защото предиспозиционната палитра при организмите е разностепенна. А при рибите (Conrad et al., 2011) поведенческите синдроми се описват с пет основни личностни дименсии: 1) срамежливост-смелост, 2) избягване на изследване, 3) активност, 4) агресивност и 5) общителност, и това показва избирателно по-висока

предиспозиционна готовност. С което се подчертава (Réale et al., 2011) значимостта на идеята за животинския темперамент в рамките на екологичните и еволюционни науки. Дори при суперорганизмите, заети с групова адаптация (Gardner, Grafen, 2009; Nick, 2022), чрез насочващата намеса на предиспозиции могат да получат отговор някои взаимодействия и симбиотизъм на тяхните съставки. А относно феномена на приобщаваща пригодност (West, Gardner, 2013) предиспозиционните шаблони, ангажирани с грижи за потомството, са добро обяснение на този изключително важен адаптивен процес. При човека можем да открием участие на предиспозиции в теориите за личностни черти на Олпорт (Gordon Allport), Реймънд Кетъл (Raymond Cattell), Ханс Айзенк (Hans Eysenck), на Пол Коста и Робърт Макрий (Paul Costa; Robert McCrae) (Feist et al., 2018; Ryckman, 2008), с които се описва повишена вероятност от конкретен и траен по облика си вид поведение. Защото зад всяка от тези личностни дименсии са налице предиспозиции, определящи ниво и насоченост на конкретни поведенчески изяви, обобщено определяни като черти (traits).

Следва тук да отбележим, че още Юнг (Carl Gustav Jung) в своето дълбоко прозрение за архетип (Stevens, 2002; Adamski, 2011) дава идея за генетично детерминирани модели на човешко поведение, битувачи в колективното несъзнавано, ала проявяващи се при всяка делнична или екстремна човешка изява. Подобно на личностните черти и зад архетипа може да открием намеса на предиспозиционните шаблони, обуславящи появата, вариациите и посоката на множество действия и дейности, изграждащи човешкото поведение.

Разумно е поведенческите синдроми да са обвързани с когнитивността (Sih, Del Giudice, 2012) – понеже когницията, пряко детерминираща феномени на приемане, обработка, съхранение и отреагиране на информация, и неоспоримо валидна при животни и хора в хода на формиране на поведенческия акт (Shettleworth, 2010 – по Sih, Del Giudice, 2012) – е основа на когнитивния стил на вземане на решения. А този когнитивен стил описва профила на всяка поведенческа тенденция – например трайните различия по отношение на смелост, агресивност, социабилност и експлоративност (Reale et al., 2007; Sih, Bell, 2008 – по Sih, Del Giudice, 2012). В този план приносите на когнитивната психология и на невронауките са внушителни (Palmer, 2002; Rosch, 2002; Braisby, 2005; Kolak et al., 2006; Quinlan, Dyson, 2008; Raichle, 2009; Sternberg, Sternberg, 2011; Anderson, 2014; Goldstein, 2018; Smortchkova et al., 2020). Вече в значима степен са известни морфологично-физиологичните съставки в човешката психичност и съдържанието на концептите за внимание, перцепция, памет, емоции, осмисляне, преценки и вземане на решения, съзнание (Anderson, 2014). Но отъждествяване на тези концепти с предиспозиционните шаблони е неуместно. Защото същината на концептите е обвързана с конкретен невронален субстрат и с невронални мрежи, подкрепени от метаболитни процеси, обслужвани от цялостния организъм. Докато предиспозиционните шаблони са изцяло виртуални схеми, а не механизми и структури в тесния смисъл на понятието – макар също да са косвено изводими от събитийно-структурна биологична основа. Тези шаблони са компоненти в системата организъм и са обозначения на взаимодействия с комплексна природа

и взаимосвързаности от йерархичен тип и според Теорията на системите (Bertalanffy, von, 1969) не предполагат непременно пространствено-времево локализиране. Предиспозициите са термини за поведенчески модели (Freestone, Balci, 2019), при които заради наличие на понякога непредвидени средови условия или безусловни стимули настъпва трайно повишена вероятност от възникване на поведенчески актове с конкретни характеристики. По такъв начин те са детерминатори в рамките на поведенчески системи, обединяващи когнитивните структури в насока към поведенчески механизми – перцептивни, централни и моторни (Hogan, 1994). И са концепти (Braisby, 2005) в смисъла на обобщаващи обозначители на обективни свойства, които – като компоненти в система – не са обвързани с конкретни морфологични структури.

Предназначението на предиспозиционните шаблони е да контурират параметрите на действия и дейности при формиране на поведение, насочено към базисна потребност. И понеже тази потребност посочва целта на системата организъм, изразеността и насоките на така взаимосъгласуващите се действия и дейности биват определяни от тези предиспозиции по начин и до степен на съответствие между метаболитния ресурс на организма и енергийните му разходи в стремежа към съответната цел (Careau, Garland, 2012). По тази причина например при студенокръвния черен кайман *Melanosuchus niger* от Южна Америка, дебнещ търпеливо плячка в мътните води на Ориноко, и при жизнерадостното пчелно колибри *Mellisuga helenae* от остров Куба, жадуващо любимия цветен нектар, предиспозициите налагат съвсем различни по енергийна изразеност съставки на поведение, насочено към хранене. Такава е и причината за различията между гепарда *Acinonyx jubatus*, който е отличен спринтьор, и хиеновото куче *Lycaon pictus*, великолепно изявено в маратонско бягане. Макар хищници със сходен стил на ловуване и еднакво по насока поведение на хранене, те носят филогенетични разлики в съотношението метаболитен ресурс и енергиен разход – поради което предиспозициите при тях определят различни по облик ловни дейности, чрез включване на различни по изява действия. С това обликът на дейностите (ловуване) се променя, но поведението (на хранене) се запазва.

С приемане на параметрите на формиране на действия и дейности за синонимни форми на понятието предиспозиционни шаблони ние неизбежно ще бъдем съгласни, че такива шаблони са налице преди появата на предстоящо моделираните от тях действия и дейности. От което следва да признаем, че тези шаблони са онтогенетично древно устройство с генетична природа, възникнало още в зората на еволюцията на живата материя като първична форма на биологично обусловена жизнена изява, получила конкретизация в хода на милиони и милиарди години. При шаблоните отчетливо личи базисният модел на реагиране на живота създаване спрямо средата и собствените си съставки – сведен до организиране на метаболизъм и противодействие на увреди чрез хромозоми, мембрани, а след време и с органиели (Smith, Szathmáry, 2000). По тази причина всеки отделен шаблон е приложим спрямо широк кръг действия и дейности – и е видно това в сходното базисно устройство на

тези поведенчески съставки – въпреки разноликия техен облик. Предиспозиционните шаблони са типови модели за конструиране на поведение, те са общи схеми за изграждане на поведенческия акт на всички функционални нива.

Параметрите (шаблоните за предиспозиции), определящи измерения на съответните действия и дейности, притежават следните свойства (някои от които вече сме посочили):

1) посока на въздействие (с два противоположни вектора – с пълна липса на изразеност и с максимална изразеност – например след кратко колебание женската райска птица *Paradisaea raggiانا* отказва да се сближи с нетърпеливия си партньор; при вида на вкусните парчета храна скитникът се активизира и добива апетит, макар друг едва ли би погледнал към тези отпадъци);

2) интензивност на изява (изразеността на векторите може да се променя от минимална до максимална – например лекото сближаване на леопарда *Panthera pardus* до боязливата газела на Томсън *Eudorcas thomsonii* е достатъчно тя да отскочи и се втурне в лудешки бяг – или обиден от съпругата си, той внимателно, но достатъчно забележимо свива в презрение устните си);

3) продължителност на действие (от мигновена до крайно продължителна – например за йеменския хамелеон *Chamaeleo calytratus* само миг е нужен да хване с лепкавия си дълъг език плячката – или минаха много-много години, дъщерята остаря, ала остана подвластна на майка си и запази детинско поведение – съвсем неуместно за нейната възраст);

4) съвместно съществуване (няколко шаблона са едновременно активни и налице – например петнистата хиена *Crocuta crocuta* гризе кървавите кости, без да престава да прогонва нахалните гладни лешояди – или важната служебна среща продължава много повече от очакваното и той едва сдържа урината си, като все по-често се оглежда за посоката към тоалетната);

5) взаимно повлияване (няколко едновременно съществуващи шаблони могат да оказват влияние помежду си – например октоподът *Octopus vulgaris* обгръща с пипала жертвата си, като в същото време от раздразнение сменя окраската си и извършва гневни движения – или един от компанията се готви да си тръгне, ала преди това „за изпроводяк“ решава да обърне още една чашка);

6) инверсия на посоката (векторът може да смени направлението си в противоположна посока – например лакомата маймунка капуцин *Cebus capucinus* протяга ръчичка към сочните плодове, но чува ръмженето на ягуара *Panthera onca* и стремглаво побягва – или в силната си паника пред катастрофата шофьорът трескаво понечва да скочи от колата, ала се сепва и се връща);

7) верижност на замяна (шаблоните могат да се заменят един с друг последователно – например морската видра *Enhydra lutris* поема дъх и се гмурва за плячка, сетне се храни с улова и доволна ляга по гръб върху вълните да дремне – или футболистът бързо променя посоката си на внимание – рита топката, оглежда другите играчи и дискретно избърсва потта си);

8) подчиненост на въздействия (всеки шаблон е модифициран в реализацията от въздействия на външни или вътрешни фактори – например внезапният шум променя решението на хлебарката *Blatta orientalis* да търси храна и тя се скрива в дупката си – или чувството на страх и паника е толкова силно, че войникът изоставя другарите, захвърля оръжието си и побягва);

9) разнородна обусловеност (включени са различни по строеж и функции когнитивни структури – например в постигане на осведоменост участват сензорни системи и когнитивни структури, заети с внимание; за преценка се включват паметови структури и зоните за вземане на решение; за подвижност са нужни когнитивни и опорно-двигателни структури);

10) универсална приложимост (един и същ шаблон може да обслужва различни по вида си поведенчески съставки – например опознаване, оценяване, приемане и насоченост са налице в много поведенчески конструктори – за хранене, хидратация, екскреция, безопасност, територии, а сигнализация, съдействие и зависимост присъстват при всеки вид социална активност).

11) универсалност на влияние (сходно приложими са при едноклетъчни, при растения, гъби и животни – например опознаване, оценка, активизация, усвояване са присъщи на всички линии в живата материя, а някои от шаблоните при субект-субект ситуации се срещат дори не само в животинския свят, но и сред едноклетъчни, растения и даже гъби).

Следва отново да напомним, че предиспозициите, формиращи съставките на всеки поведенчески акт, имат огромна онтогенетична предистория и поради това би следвало да имат аналогични помежду си технологии за приложимост при всички основни групи живи същества. Не бива да отминем и смайващи данни за активности, считани за монополни при висшите животни посред еукариоти и протозои (Wan, Jékely, 2021; Banchetti et al., 2013), при растения и при гъби (Karban, 2008; Trewavas, 2009; Dudley, 2015; Bielčik et al., 2019). Ярък пример за това е социалната амеба *Dictyostelium discoideum* – едноклетъчен организъм, обитаващ почвата, който реагира на липса на храна, като образува група с хиляди други амеби. В такъв момент някои от организмите се жертват алтруистично, като образуват здраво стъбло, помагайки на другите да се пръснат и намерят нов хранителен източник (Strassmann et al., 2000).

А що се отнася до съпоставката между приматите и човека спрямо другите многоклетъчни животни и особено гръбначните животни, там сходствата са ясни и установими с лекота (Scott, 2004; Barnard, 2004; Goodenough et al., 2009; Campbell et al., 2017; Hoefnagels et al., 2017; Rubenstein, Alcock, 2018; Miller, Harley, 2016; Dugatkin, 2020). Защото за относително кратък период от около 540 милиона години с бързи темпове са се формирали тези групи живи организми – и тяхните поведенчески стратегии са неслучайно повишено сходни.

С предложената от нас концепция за предиспозиционни шаблони приемаме, че ще могат да се обяснят поредица важни обстоятелства в генезата и облика на поведенческите прояви – за контраста между еднаквостта на тези шаблони и полиморфизма на моделираните от тях форми и предпоставки за поведенческия

акт, удивителната динамика на феномени в кръга на видовете поведенчески изяви, за разширения формат при интерпретиране на поведенческия спектър – та дори за констатацията, че липсата на поведение е вид поведение – както посочват някои автори (Levitis et al., 2009; Baum, 2013) – за разлика от твърденията на мнозина други. И най-важното – тези шаблони изграждат здрав мост на приемственост между основните групи живи организми по отношение на представата за същността на поведението и параметрите на неговите изяви.

И така, каква е ролята на предиспозиционните шаблони за осмисляне на същината и облика на социалното поведение и ролевото функциониране на човека?

Ще подчертаем, че функционирането в режим на социални роли е изводимо от човешкото поведение, с единствената разлика, че се практикува посредством съвкупности от инструктиращи послания – норми, предписания, правила и експектации (Biddle, 1979; Biddle, 1986; Turner, 2001; Hindin, 2007; Brandle, 2011). Такива послания, контролиращи и насочващи поведенческия акт, са по същество изцяло тъждествени със съставки на средата, защото внасят корекции на параметри, които предиспозиционните шаблони биха определили за всяко отделно действие и дейност в рамките на съответния вид поведение. С тези корекции ролевото поведение се адаптира към реалността и присъщите социални отношения.

Основно значение в Ролевата теория има концептът за статус (Biddle, 1979; Turner, 2001) – чрез който индивидът получава възможността по-лесно да определя своето отношение към околните и да направи избор за възможно най-удачна поведенческа изява. С появата на статус предиспозиционните шаблони биват съобразени с обширна гама от послания с инструктиращо предназначение. По логиката на такива послания с неформален или формален характер например академичният професор в паузата между две лекции би могъл да пие бира в компания на студентите си. Но пиенето на бира, като дейност в рамките на поведение в насока към биологични потребности (жажда), съставена от действия на избор, поръчване, наздравници, поглъщане и прочие, добива облик в синтонност с преподавателския статус и се различава от начина на пиене на бира, присъщ на неговите студенти. Или от пиещия бира несретник на съседната маса. Такова е влиянието на качествата на социалната среда и през Викторианската епоха на Британската империя – когато по облика на съставките на делничното поведение се определя съсловната принадлежност на всеки британец – защото действията и дейностите на джентълмена аристократ са различни от тези на работника от кварталите на Сохо – дори при едно и също поведенческо направление. И тези разлики се дължат на нюансираната от средата моделираща роля на предиспозиционните шаблони при конкретната културална реалност.

Изводим от статуса е и друг важен концепт – за експектации и норми като инструмент за социален контрол (Biddle, 1979; Turner, 2001) – според който индивидът съобразява своите прояви с културално присъщите стандарти за поведение. С което предиспозиционните шаблони се превръщат в средство за пригаждане облика на необходимите действия и дейности с всички видове експектации (очаквания) на

значимите околни и с нормите на социалните институции в конкретната социална ситуация. Например пиенето на бира бива различно в зависимост от това дали се състоява в кварталната кръчма сред толерантни приятели или в изискан ресторант, в присъствие на влюбена отзивчива девойка. Нюансите на тази дейност, формирани от вариации в съставните действия, са продукт на моделиращата намеса на predispozicii.

Ала дали ролевото поведение се забелязва само при хора, пребиваващи в общности? Не са редки случаите, когато животни със здрави социални връзки демонстрират прояви, които са обясними само с представата за роли. Например лъвиците *Panthera leo* в рамките на своя прайд практикуват роли на ловец, съпруга и майка по начин, неотличим от този в човешката общност. А в колонията на мравки листорези *Atta cephalotes* разпределението по роли е удивително – при тези миниатюрни създания ролевото поведение – макар автоматизмено-инстинктивно, създава невероятно сложната и ефективна социална общност до степен на суперорганизъм.

Ето как predispozicionните шаблони, действащи в социалното пространство като промотори на съставки на ролево поведение, имат роля при някои процеси в човешките общества: 1) разпределяне на функции, 2) сътрудничество и съдействие, 3) взаимна поносимост, 4) колективна сигурност. Защото социалните общности са отворени комплексни системи, служещи за полигон на постигане на социална адаптация – като надстройка на предшестваща биологична адаптация (Gardner, 2017; Crognier, 2000; Chiel, Beer, 1997). Тези системи биха били крайно неустойчиви без predispozicionните шаблони, с тяхното свойство да създават контурите на поведенческите съставки в подходящия вид и обем спрямо съответния социокултурален контекст и актуалната социална ситуация. Има убедителни доказателства за деструктуриращ ефект заради неадекватно формираните съставки на поведенческия акт във формат на ролево функциониране – например зле интерпретирани експектации деформират съпружеско-семеините ролеви параметри, трудово-професионалните ролеви изяви и множество форми на ролево присъствие в социални общности (Biddle, 1979) по причина на неефективно задействани predispozicionни шаблони спрямо действия и дейности, подлежащи на пригаждане към конкретните социални обстоятелства. Подобни феномени имат роля например и за поведенческите несъответствия поради културален шок след попадане сред неприсъща в културалните си измерения социална обстановка.

Видно е огромното значение на шаблоните с predispozicionни задачи в изграждане на човешко поведение като цяло и ролевото функциониране като частност. Те упражняват над поведението косвен ефект, моделирайки неговите съставни компоненти по посока на поява на устойчиво и широкоформатно справяне на поведенческо ниво с удовлетворяване на базисните човешки потребности – неизменно присъстващи с непроменена същност при всякакви по вид и особености социални структури и общества в хилядогодишния ход на човешката история.

Важна роля за тези качества на предиспозиционните шаблони има тяхната двонствена природа. От една страна, те са носители на стриктни, много трудно променими схеми и модели като малобройна начална основа за конструиране съставки на последващи поведенчески изяви. От друга страна, на база на изначална еднотипност, те имат потенциала да създават безчет разновидности на поведенчески изяви с изключително разнороден облик. По такъв начин, чрез съчетаване на консервативност с иновативност, възникват предиспозиционните параметри на поведение на живите същества – включително и на човека в неговите ролеви отправления.

Книгопис:

1. Adamski A. Archetypes and the collective unconscious of Carl G. Jung in the light of quantum psychology. *NeuroQuantology*; September 2011; 9(3), 563-571.
2. Anderson JA. *Cognitive Psychology and Its Implications* 8th ed. Worth Publishers. 2014; 406 p.
3. Banchetti R, Erra F. The ethology of Protozoa and the “adaptive space” hypothesis: a heuristic approach to the biology of these eukaryotic, unicellular organisms. *Protistology*. 2003; 3 (1):58-68.
4. Barnard C. *Animal behavior : mechanism, development, function, and evolution*. Pearson Education Ltd, 2004; 726 p.
5. Baum WM. What counts as behavior? The molar multiscale view. *The Behavior Analyst*. 2013; 36: 283–293
6. Bergner RM. What is behavior? And so what? *New Ideas in Psychology*. 2011 (29) 47–155.
7. Bertalanffy L, von. *General System Theory*. New York: George Braziller Inc. 1969; 307 p.
8. Biddle BJ. *Role Theory: Expectations, Identities, and Behaviors*. Academic Press. 1979; 416 p.
9. Biddle BJ. Recent developments in role theory. *Annual Review of Sociology*. 1986; 12:67-92.
10. Bielčik M, Aguilar-Trigueros CA, Lakovic M, Jeltsch F, Rillig MC. The role of active movement in fungal ecology and community assembly. *Mov Ecol*. 2019;7: 36.
11. Braisby N. Concepts. In: Braisby N, Gellatly A., eds. *Cognitive Psychology*. Oxford University Press. 2005; 163-196.
12. Brandle G. Role. In: Ritzer G, Ryan JM, eds., *The Concise Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2011:507-508.
13. Breed MD, Moore J. *Animal Behavior*, 2nd ed. Academic Press. 2012; 546 p.
14. Bowler PI. *Evolution: The History of an Idea*, 3rd ed. University of California Press. 2003; 485 p.
15. Campbell NA, Urry LA, Cain ML, Wasserman SA, Minorsky PV, Reece JB. *Biology: A Global Approach* 11th ed. Pearson Education Ltd. 2017; 1512 p.
16. Careau V, Garland T Jr. Performance, personality, and energetics: correlation, causation, and mechanism. *Physiol Biochem Zool*. 2012 Nov-Dec;85(6):543-71.
17. Carli G, Farabollini F. Introduction to defensive behavior in vertebrates. *Prog Brain Res*. 2022;271(1):37-49.
18. Carlson NR, Birkett MA. *Physiology of Behavior*, 12th ed. Pearson Education Limited. 2017; 737 p.
19. Cavalli-Sforza LL, Feldman MW. Cultural versus genetic adaptation. *Proc Natl Acad Sci U S A*. 1983 Aug;80(16):4993-6.
20. Chiel HJ, Beer RD. The brain has a body: adaptive behavior emerges from interactions of nervous system, body and environment. *Trends Neurosci*. 1997 Dec;20(12):553-7.
21. Colin A, Neal J. Teleological notions in biology. In: Zalta EN., ed. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/teleology-biology/>>.
22. Conrad JL, Weinersmith KL, Brodin T, Saltz JB, Sih A. Behavioural syndromes in fishes: a review with implications for ecology and fisheries management. *J Fish Biol*. 2011 Feb;78(2):395-435.
23. Coppens CM, de Boer SF, Koolhaas JM. Coping styles and behavioural flexibility: towards underlying mechanisms. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. 2010 Dec 27;365(1560):4021-8.
24. Crognier E. Biological adaptation and social behaviour. *Ann Hum Biol*. 2000 May-Jun;27(3):221-37.
25. Daniel E., Koshland Jr. The seven pillars of life. *Science*. Mar 2002 Mar 22;295 (5563):2215-2216.
26. Dawkins R. *The Blind Watchmaker: Why the Evidence of Evolution Reveals a Universe without Design*. W. W. Norton & Company; Reissue edition. 2015; 496 p.
27. Dudley SA. Plant cooperation. *AoB Plants*. 2015 Sep 25;7:plv113.
28. Dugatkin LA. *Principles of Animal Behavior*, 4th ed. University of Chicago Press. 2020; 593 p.
29. Feist J, Feist GJ, Roberts T-A. *Theories of Personality*, 9th ed. McGraw-Hill Education. 2018; 672 p.
30. Freestone DM, Balci F. Bayesian Behavioral Systems Theory. *Behav Processes*. 2019 Nov;168:103904.
31. Gardner A. The purpose of adaptation. *Interface Focus*. 2017;7(5):20170005.
32. Gardner A, Grafen A. Capturing the superorganism: a formal theory of group adaptation. *J Evol Biol*. 2009 Apr;22(4):659-71.

33. Garson J. A Critical Overview of Biological Functions. Springer International Publishing. 2016; 121 p.
34. Goldstein EB. Cognitive Psychology: Connecting Mind, Research, and Everyday Experience, 5th ed. Cengage Learning. 2018; 496 p.
35. Goodenough J, McGuire B, Jakob E. Perspectives on Animal Behavior 3rd ed. John Wiley & Sons, Inc. 2009. 528 p.
36. Graves CW. Levels of existence: an open system theory of values. *Journal of Humanistic Psychology*. 1970; 10(2):131-155.
37. Hindin MJ. Role theory. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007; 3958-3962.
38. Hogan JA. Structure and development of behavior systems. *Psychonomic Bulletin & Review*. 1994, 1 (4), 439-450
39. Hoefnagels M. *Biology: Concepts and Investigations*. 4th ed. McGraw Hill. 2017; 912 p.
40. Hull CL. Mind, mechanism, and adaptive behavior. *Psychological Review*. 1937; 44 (1):1-32.
41. Karban R. Plant behaviour and communication. *Ecol Lett*. 2008 Jul;11(7):727-39.
42. Keijzer F. *Representation and Behavior*. A Bradford Book. 2001; 296 p.
43. Kenrick DT, Griskevicius V, Neuberg SL, Schaller M. Renovating the Pyramid of Needs: contemporary extensions built upon ancient foundations. *Perspect Psychol Sci*. 2010 May; 5(3): 292–314.
44. Khammash MH. Perfect adaptation in biology. *Cell Syst*. 2021 Jun 16;12(6):509-521.
45. Kolak D, Hirstein W, Mandik P, Waskan J. *Cognitive Science. An Introduction to Mind and Brain*, 1st ed. Routledge. 2006; 257 p.
46. Lazzeri F. A conceptual difficulty with some definitions of behavior. In: Conte J, Mortari CA, eds. *Temas em Filosofia Levitis DA, Contemporânea*. Florianópolis: NEL/UFSC. 2014: 148–155.
47. Levitis DA, Lidicker WZ, Freund G. Behavioural biologists do not agree on what constitutes behaviour. *Anim Behav*. 2009 Jul 1; 78(1): 103–110.
48. Lewens T. Functions. In: Matthen M, Stephens C, Gabbay DM, Thagard P, Woods J. *Philosophy of Biology*. North Holland. 2007: 525-548.
49. Liquin EG, Lombrozo T. Structure-function fit underlies the evaluation of teleological explanations. *Cognitive Psychology*. 2018; 107: 22-43.
50. Luhmann N. *Social Systems*. Stanford, California: Stanford University Press. 1995; 684 p.
51. Mader SS, Windelspecht M. *Human Biology*, 12th ed. McGraw-Hill Science/Engineering/Math. 2011; 675 p.
52. Maslow AH. *Motivation and Personality*, 2nd ed.. New York: Harper & Row; 1970; 399 p.
53. Maturana HR, Varela FJ. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. D. Reidel Publishing Company. 1980; 171 p.
54. Mayr EW. The idea of teleology. *Journal of the History of Ideas*. 1992; 53:117-35.
55. Miller SA, Harley JP. *Zoology*, 10th ed. New York: McGraw-Hill Education; 2016, 641 p.
56. Morton DW, Chiel HJ. Neural architectures for adaptive behavior. *Trends Neurosci*. 1994 Jan 1;17(10):413-20.
57. Mossio M, Bich L. What makes biological organisation teleological?. *Synthese* 2017; 194, 1089-1114.
58. Nick P. Aniplant or plantimal? Superorganisms cross borders. *Protoplasma*. 2022;259(1):1-2.
59. O'Connell LA, Hofmann HA. The vertebrate mesolimbic reward system and social behavior network: a comparative synthesis. *J Comp Neurol*. 2011 Dec 15;519(18):3599-639.
60. Ólafsdóttir GÁ, Magellan K. Interactions between boldness, foraging performance and behavioural plasticity across social contexts. *Behav Ecol Sociobiol*. 2016;70(11):1879-1889.
61. Palmer SE. Organizing objects and scenes. In: Levitin DJ., ed. *Foundations of Cognitive Psychology : Core Readings*. A Bradford Book. 2002: 189-212.
62. Petri HL. Four motivational components of behavior *Revista de Motivación y Emoción*. 2012;1:31 – 39.
63. Quinlan P, Dyson B. *Cognitive Psychology*, 1st ed. Pearson. 2008; 744 p.
64. Raichle MA. Two views of brain function. In: Gazzaniga MS., ed. *The Cognitive Neurosciences*, 4th ed. The MIT Press. 2009: 1067-1073
65. Raven PA, Johnson GB, Mason KA, Losos J, Duncan T. *Biology*, 12th ed. Mc-Graw-Hill Companies; 2019; 1472 p.
66. Réale D, Reader SM, Sol D, McDougall PT, Dingemanse NJ. Integrating animal temperament within ecology and evolution. *Biol Rev Camb Philos Soc*. 2007 May;82(2):291-318.
67. Reeve HK, Sherman PW. Adaptation and the goals of evolutionary research. *Quarterly Review of Biology*. 1993; 1-32.
68. Rosch E. Principles of categorization. In: Levitin DJ., ed. *Foundations of Cognitive Psychology :Core Readings A Bradford Book*. 2002: 251-270.
69. Rosenblueth A, Wiener N, Bigelow J. Behavior, purpose and teleology. *Philosophy of Science*. 1943; 10(1):18-24.
70. Rubenstein DR, Alcock J. *Animal Behavior*, 11th ed. Sinauer Associates / Oxford University Press. 2018; 546 p.
71. Ryckman RM. *Theories of Personality*, 9th ed. Cengage Learning. 2008; 734 p.
72. Sadava DE, Hillis DM, Heller HC. *Life: The Science of Biology*, 10th ed. W. H. Freeman. 2012; 1263 p.
73. Scott G. *Essential Animal Behavior*. Blackwell Science Ltd. 2004. 2016 p.
74. Sih A, Del Giudice M. Linking behavioural syndromes and cognition: a behavioural ecology perspective. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. 2012 Oct 5;367(1603):2762-72.
75. Shettleworth SJ. *Cognition, Evolution, and Behavior*, 2nd ed. Oxford University Press, 2010; 700 p.

76. Sloan Wilson D, Clark AB, Coleman K, Dearstyne T. Shyness and boldness in humans and other animals. *Trends Ecol Evol.* 1994 Nov;9(11):442-6.
77. Smith JM, Szathmáry E. *The Origins of Life: From the Birth of Life to the Origin of Language.* New York, NY : Oxford University Press, 2000.
78. Smortchkova J, Donega K, Schlicht T. Introduction. In: Smortchkova J, Donega K, Schlicht T. *What Are Mental Representations? (Philosophy of Mind)*, 1st ed. Oxford University Press. 2020: 1-25.
79. Solomon E, Martin C, Diana W. Martin DW, Berg LR. *Biology* 11th ed. Cengage Learning. 2018; 1408 p.
80. Starr C, Taggart R, Evers C, Starr L. *Biology: The Unity and Diversity of Life*, 14th ed. Cengage Learning. 2015; 1024 p.
81. Sternberg RJ, Sternberg K. *Cognitive Psychology*. 6th ed. Cengage Learning. 2011; 640 p.
82. Stevens A. *Archetype Revisited. An Updated Natural History of the Self – 2nd ed.* London: Brunner-Routledge, 2002; 400 p.
83. Strassmann JE, Zhu Y, Queller DC. Altruism and social cheating in the social amoeba *Dictyostelium discoideum*. *Nature.* 2000 Dec 21-28;408(6815):965-7.
84. Thornhill R. The concept of an evolved adaptation. *Ciba Found Symp.* 1997;208:4-13; discussion 13-22.
85. Tinbergen N. *Animal Behavior.* Time Life Books. 1971; 208 p.
86. Trewavas A. What is plant behaviour? *Plant Cell Environ.* 2009 Jun;32(6):606-16.
87. Turner RH. Role theory. In: Turner JH, ed. *Handbooks of Sociology and Social Research.* Springer Science + Business Media, LLC. 2001:233-254.
88. Wan KY, Jékely G. Origins of eukaryotic excitability. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci.* 2021 Mar 15;376(1820):20190758.
89. West SA, Gardner A. Adaptation and inclusive fitness. *Curr Biol.* 2013 Jul 8;23(13):R577-84.

САМОНАЗОВАВАНЕ И НАЗОВАВАНЕ: КАК ХОРАТА С АУТИЗЪМ ГОВОРЯТ ЗА СЕБЕ СИ И КАК ГИ ОПИСВАТ ТЕХНИТЕ БЛИЗКИ

доц. Камелия Ханчева, д-р пс.

СУ „Св. Климент Охридски“ – София

гл. ас. Анета Атанасова, д-р пс.

СУ „Св. Климент Охридски“ – София

гл.ас. Светла Стайкова, д.м.

Медицински университет – София

Доклад

Конференция БПА, 7–9 октомври 2022, Пампорово

Резюме: Темата за подходящия език, с който се говори за уязвими групи хора, присъства широко в общественото пространство и в научната литература в световен мащаб. Значима тенденция в коректното използване на езика в областта на аутизма е да се поставя човекът преди диагнозата (People-first language). В същото време много често сред хората от аутистичната общност се поддържа тезата, че аутизмът е неделима част от тяхната индивидуалност и предпочитат използването на език, който поставя диагнозата като част от идентичността (Identity-First Language). Статията представя данни от качествено проспективно психологично изследване, използващо методологията на интерпретативния феноменологичен анализ. Представени са данни от изследването на четири лица с аутистично разстройство: трима мъже и една жена, на възраст от 18 до 43 г. Изследователите анализират различни аспекти на езика, използван, за да се опише и да бъде описан човекът с аутизъм. Резултатите се дискутират както от гледна точка на възможностите за обогатяване на разбирането за преживяванията на аутистичния човек и неговите близки, така и в перспективата на това как да бъде използвана тази информация в развитието на клиничното познание за аутистичното разстройство и за разработването на подкрепящи интервенции.

Ключови думи: аутизъм, аутистичен спектър, идентичност, лингвистичен анализ

SELF-DESIGNATION AND DESIGNATION: HOW PERSONS WITH AUTISM NAME THEMSELVES AND HOW THEY ARE DESCRIBED BY THEIR CLOSE ONES

Camellia Hancheva, Assoc. Prof. PhD

Sofia University „St. Kliment Ohridski“ – Sofia

Aneta Atanasova, Chief Assistant PhD

Sofia University „St. Kliment Ohridski“ – Sofia

Svetla Stoykova, Chief Assistant PhD

Sofia University „St. Kliment Ohridski“ – Sofia

Abstract: The problem of the appropriate and sensitive language when the talk is about vulnerable groups of people is widely present in the public space and in scientific literature worldwide. A significant trend in the correct use of language in the field of autism is to place the person before the diagnosis (People-

first language). At the same time, very often people associated with the autistic spectrum disorder (ASD) perceive autism (both as a word and condition) as an inseparable part of their individuality and prefer to use language that places the diagnosis as part of the identity (Identity-First Language). The article presents data from a qualitative prospective psychological study using the methodology of interpretive phenomenological analysis. Data are presented from four case analysis of individuals with ASD: three men and one woman, aged 18 to 43. Various aspects of the language used to describe and be described by the person with autism are analysed. The results are discussed both from the point of view of the possibilities of enriching the understanding of the experiences of the autistic person and his relatives, and in the perspective of how this information can be used in the development of clinical knowledge of the autistic disorder and for the development of supportive interventions.

Keywords: autism, autism spectrum, identity, linguistic analysis

*Границите на моя език
са границите на моя свят.*

Витгенщайн

ВЪВЕДЕНИЕ

Разстройството от аутистичния спектър (РАС) е сравнително добре изучено в рамките на неговите ранни проявления и специфики, характерни за периода на детството. Същевременно траекторията на развитие на човека с аутистично разстройство не се ограничава до детските години и предизвикателствата, които съпътстват неговото порастване, представляват интерес както в клиничен, така и в теоретичен план.

В настоящия доклад „разстройство от аутистичния спектър“ се използва не като психиатрична диагностична категория така, както тя присъства в DSM-5-TR и МКБ-11 (ICD-11), а в широкия смисъл на неговата психосоциална употреба, покриваща и разнообразните прояви на генерализираните разстройства на развитието (по МКБ-10) и индивидуалните различия, при които те се регистрират.

Разстройството от аутистичния спектър често се асоциира с детската възраст и общественото внимание е фокусирано предимно върху децата и важноста на ранното откриване и намеса, а предизвикателствата, с които се сблъскват хората с аутизъм в живота си като юноши, младежи и възрастни, остава на заден план. Въпреки това, аутистичното разстройство е пожизнено и потребностите на хората с аутизъм се променят, което предполага адаптирани към тези промени програми и услуги. Тяхното благополучие и качество на живот зависят не само от основата, поставена и изградена в детството, но и от подходящата и навременна подкрепа, съобразена с техните потребности (психични, социални, медицински, правни, образователни и др). Разработването на ефективни програми за подкрепа надхвърля познаването на диагностичните критерии за РАС (въпреки че тяхното познаване и динамиката в тяхното развитие са важни), обхваща познаването на изявите на аутистичните характе-

ристики в ежедневието и познаването на значението, което имат те за аутистичния човек и неговите близки.

В медийното пространство в България през последните години различни специалисти, родители и близки и много по-рядко самите хора с аутистично разстройство коментират с впечатляваща свобода темата за аутизма. Съвсем естествено популяризирането на темата води след себе си до редица позитиви и негативи. От една страна се повишава общата сензитивност спрямо нея и съответно се увеличава готовността за търсене и същевременно осигуряване на специализирана подкрепа, но от друга страна се увеличават предизвикателствата относно избора на подходящ понятиен апарат, приложим, когато говорим за нея. Преекспонирането на темата би могло да доведе до омаловажаване на специфичната експертиза, която изисква поставянето на тази диагноза и работата с хората с аутизъм и техните близки, а също така и до обезличаване на тяхната индивидуалност и съответно индивидуални потребности и индивидуализирани услуги. Сред професионалистите в областта на психичното здраве се забелязва известна несигурност по отношение на езика, който използват, когато описват аутизма, изводима от познаването на силата на думите и ефекта, който те оказват върху качеството на нашата работа и върху всички участници в този процес. Все по-често се забелязва, че формулировки като „типично развитие“ или „обичайно поведение“ успешно заместват „нормално развитие“ или „нормално поведение“ в езика на професионалистите, поради осъзнаването на относителността на „нормалността“ и на това, до какво води позоваването на нея. В същото време значението на избора между това да назовеш един човек с аутизъм „аутист“ или „човек с аутизъм“, „човек с аутистично разстройство“, „аутистичен човек“ и т.н., сякаш не е напълно осъзнато все още. В този смисъл проучването на перспективата на самите хора с аутизъм и на техните близки върху темата за езика, който се използва и който те самите използват, е особено интересна.

В своя редакторски коментар Гернбахер (Gernsbacher, 2017) дефинира и противопоставя две езикови конструкции: 1) изказът „човекът преди диагнозата“ (People-first language) е форма на конструиране на групата на подлога, в която на първо място се поставя нарицателното за човек (индивид, мъж, жена, дете, юноша и т. н.) и след него се добавя уточнение на диагноза, затруднение или дефицит – напр. „човек с аутистично разстройство“, „дете с дислексия“, „юноша с умствена изостаналост“. Противоположно на този изказ, поставянето на идентичността (през диагнозата, дефицита) преди човека, оформят език, конституиращ идентичността предимно през тази диагноза (identity-first language), напр. аутист, инвалид, слепец и т.н. Многобройни препоръки и насоки на Американската психологична асоциация, на Американската психиатрична асоциация и други професионални общности са категорично в полза на език, поставящ човека преди диагнозата. В наръчника за оформяне на публикации на АРА (2010, р. 72) експлицитно се изисква от авторите да съблюдават стила „човекът преди диагнозата“. Тази препоръка отразява разбирането, че е нужно равнопоставяне в назоваването, избягване на етикетиране и отразяване на индивидуалните специфики, но след признаването на общочовешкото. Така се оформя и

налага един, основан на правата, подход, при който общности, групи индивиди имат правото на избор избор как да бъде наричан и как да се наричам. Последствия от избора на езикова рамка могат да се наблюдават и проследяват в културалните, трансгенерационни и функционални специфики на обществото ни и във връзката им с професионалната грижа.

Темата за коректния език, с който се говори за уязвими групи хора, присъства широко в общественото пространство и в научната литература в световен мащаб. Думите и езикът са мощно средство за изразяване на идеи и отношение. Те отразяват чувства и нагласи, но също така и имат силата да ги повлияват и формират. Значима тенденция в коректното използване на езика в областта на аутизма е да се поставя човекът преди диагнозата (People-first language): „Той/тя е човек с аутистично разстройство“. (Blaska, 1993). В същото време много често сред хората от аутистичната общност се поддържа тезата, че аутизмът е неделима част от тяхната индивидуалност, и предпочитат използването на език, който поставя диагнозата като част от идентичността (Identity-First Language) – напр.: „Той е аутистичен човек“ (Botha, M. et al., 2020).

МЕТОДОЛОГИЯ

В настоящия текст са представени данни от качествено проспективно психологично изследване, използващо методологията на интерпретативния феноменологичен анализ (ИФА) с цел разбиране на смисъла, който хора с аутистично разстройство придават на приятелството и общуването. Интерпретативният феноменологичен анализ акцентира върху разбирането на смисъла, който хората придават на собствения си житейски опит. В изследването се търси гледната точка на самия младеж/възрастен с аутизъм (който е основното изследвано лице). Същевременно обаче се търси и гледната точка и на родител, и на специалист, който познава младежа и работи или е работил с него продължително време. На практика, налице са: трима информанти за едно изследвано лице и трима изследователи. Всеки информант (човек с аутизъм, родител, специалист) подписва информирано съгласие за участие в изследването. В онлайн среда (с видеозапис) са проведени полуструктурирани интервюта, разработени специално за изследването и обхващащи три основни теми: приятелство, общуване и идеален ден. В схемата по-долу (Схема 1) е представена процедурата на изследването.

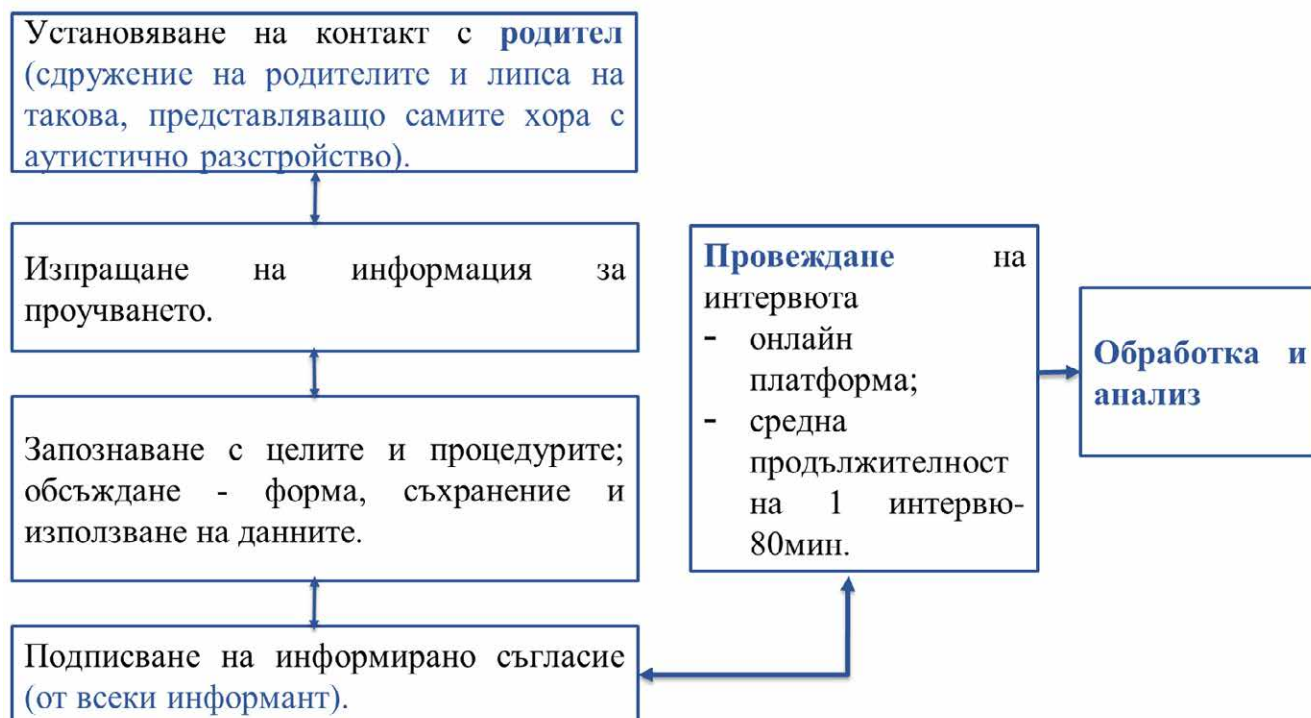

Схема 1. Процедура на изследването

Контакт с всяко изследвано лице на практика е направен през родителите, доколкото в България липсва организация на самите хора с аутистично разстройство. Такава организация има само за техните родители.

Участници в изследването са младежи и възрастни с аутистично разстройство, които са на възраст над 16 г. и с интелектуално функциониране и вербални умения, позволяващи им включване в интервю. В схема 2 са посочени данни за всяко едно от четирите изследвани лица. Те са трима мъже и една жена на възраст 18 г., 23 г., 30 г. и 43 г. Нивото на образование, което имат, е: основно, средно, бакалавър, магистър. Актуалният професионален статут на изследваните лица е: ученик, студент, безработен (последното се отнася до две от изследваните лица). За двама от тях са проведени интервюта с трима информанти, а за другите двама – само с двама, тъй като липсват специалисти, които да работят с тях и да им оказват подкрепа към настоящия момент.

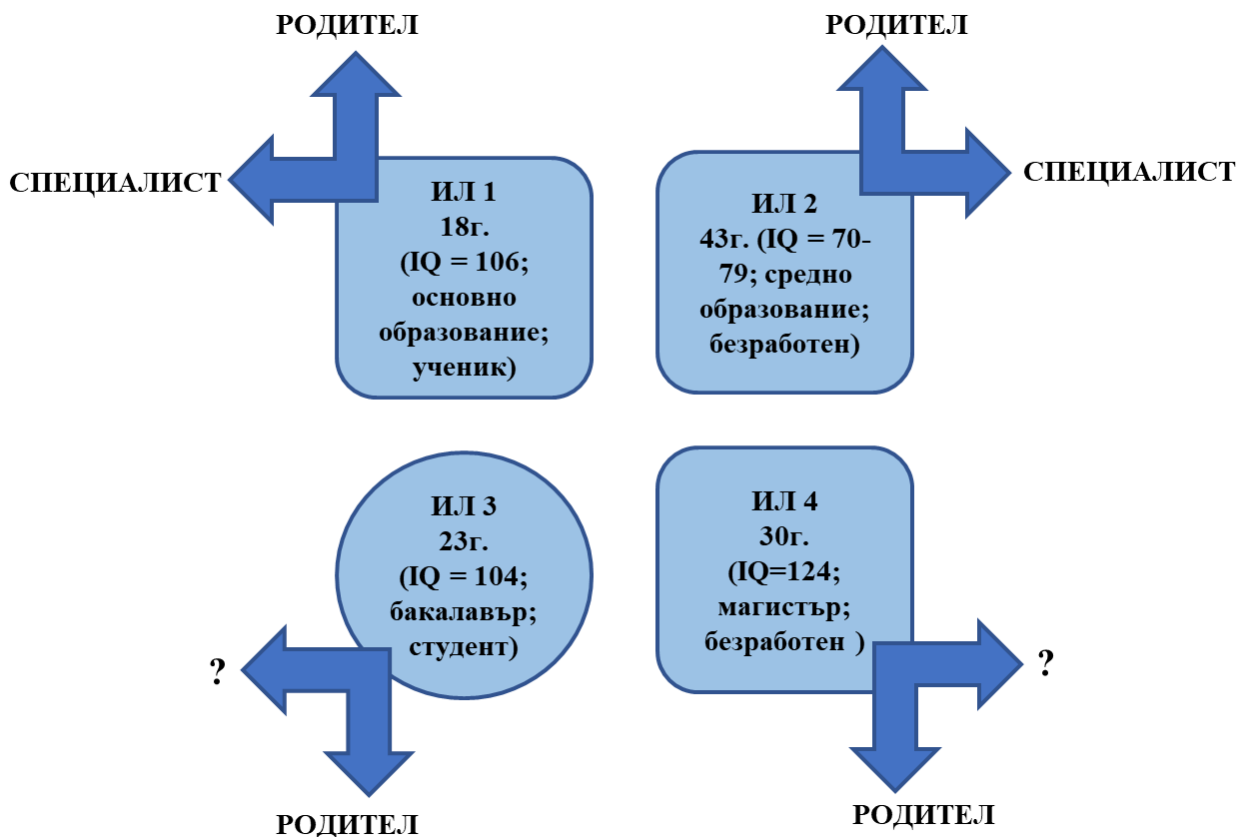

Схема 2. Изследвани лица

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Както пише Мерло-Понти, речта е наротивна и се провежда в сцена на обръщение; езикът не е просто инструмент, не е просто средство за постигане на цел. Веднага щом човек използва езика, за да установи жива връзка със себе си или със своите събрата, езикът вече не е инструмент, вече не е средство; това е проявление, разкриване на интимното битие и на психическата връзка, която ни обединява със света и нашите близки (Merleau-Ponty, M., 1962). Феноменологичният подход по същество се противопоставя на операционализацията или „превода“ в отделни методи и въпреки че това представлява предизвикателство, той може да предложи на изследователите по-голяма креативност и свобода. Приложеният метод на интерпретативен феноменологичен анализ осигурява възможност за анализ на индивидуално ниво (поотделно за всеки) на ниво цяло изследване (всички интервюта, теми, подтеми и лексикални особености или идеолект на всеки респондент). Представяне на процедурата и последователността на анализ е представена в Схема 3. Самоназоваването и назоваването на хората с аутистично разстройство не е сред темите, които са зададени през структурата на интервюта.

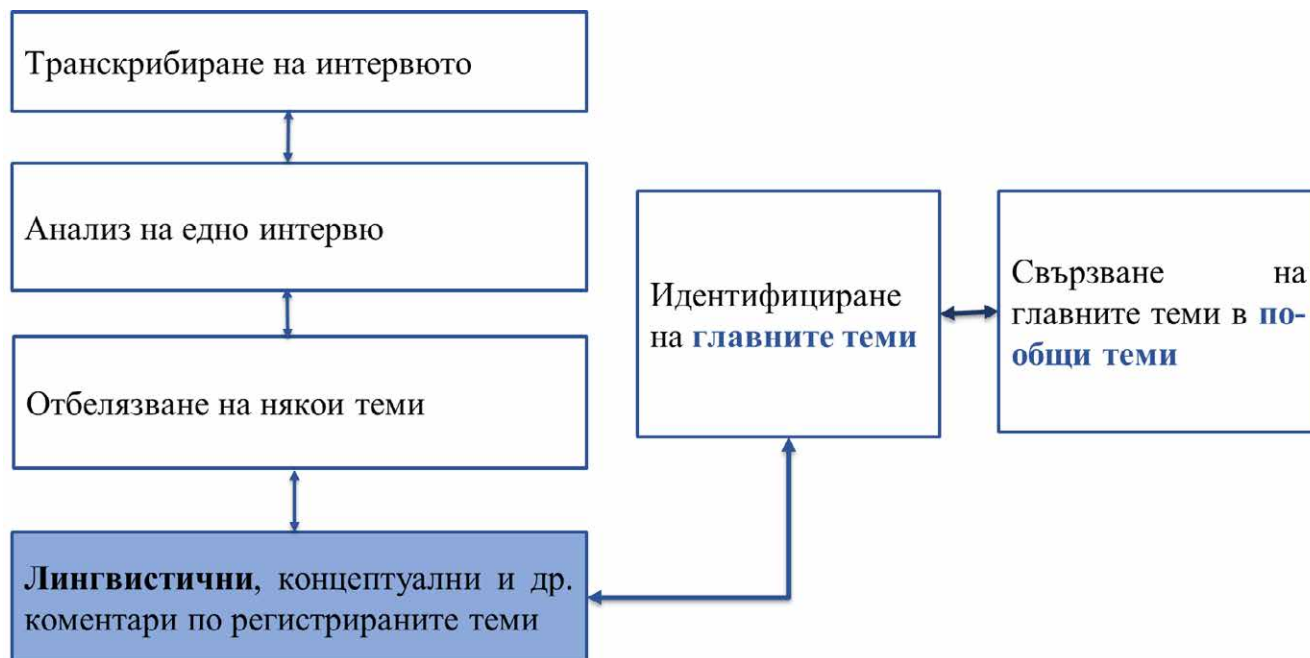

Схема 3. Процедура за анализ

При процедурата на анализ на теми и подтеми самоназоваването се появява и откроява като особено значима тема в хода на проучването. При фокусирането върху лингвистичните специфики на информацията от интервютата интересът на изследователите е привлечен от особените паузи и неловкост при самоназоваването или избягването да се назове. С тази цел изследователите анализират различни аспекти на езика, използван, за да се опише и да бъде описан човекът с аутизъм, идентифицират използваните изразни средства, специфичната терминология, конкретните формулировки и други открояващи се характеристики на езика, неговото съдържание и смисъла, който им се придава. Резултатите се дискутират както от гледна точка на възможностите за обогатяване на разбирането за преживяванията на аутистичния човек и неговите близки, така и в перспективата на това как да бъде използвана тази информация в развитието на клиничното познание за аутистичното разстройство и за разработването на подкрепящи интервенции. Разглежда се както начинът, по който изследваните лица се самоназовават, така и определянето им през думите на родители и специалист (вж. Схема 4).

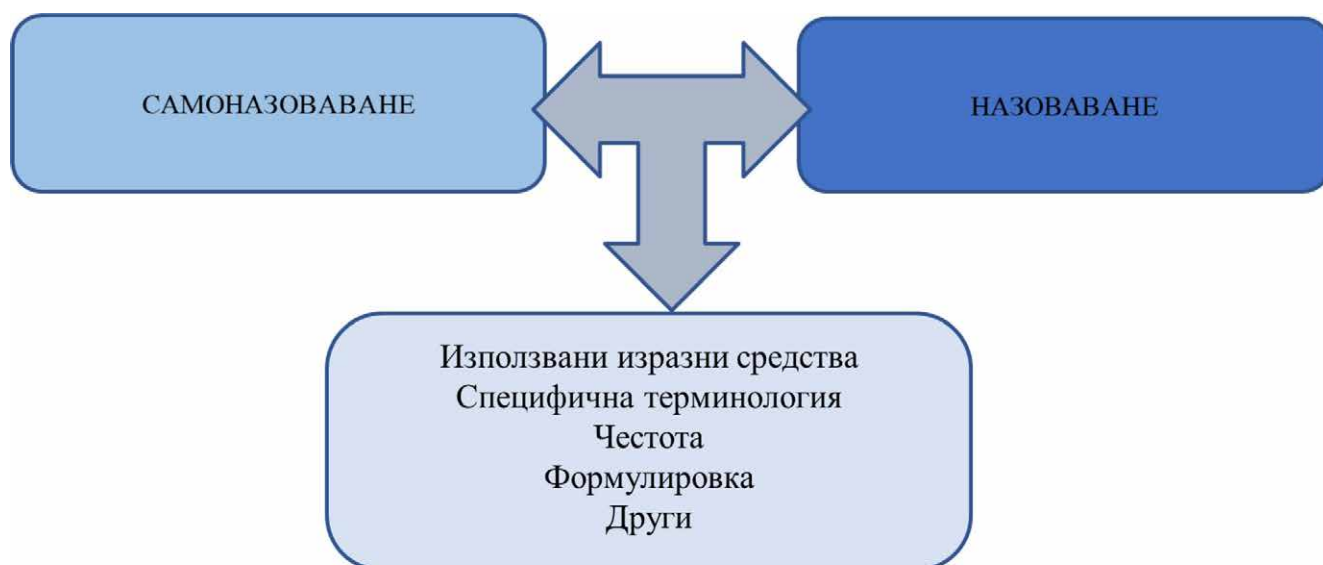

Схема 4. Самоназоваване и назоваване

Анализ на данните от интервютата

Особеностите на самоназоваването на ИЛ1 и начинът, по който той бива определян и назован от родител и специалист, са представени в табл. 1. През буквални цитати от спонтанните отговори на респондентите се проследяват различните аспекти в описание, самоописание и области на евфемистично заместване на нозологични или симптомни позовавания.

Таблица 1. Цитати от интервютата за ИЛ 1

Самоназоваване	Назоваване – родител	Назоваване – специалист
<ul style="list-style-type: none"> • „аз съм и срамежлив“ • „едни такива дете са като мене“ • „с групата, с която съм“ • „не съм като останалите“ • „щото реално имам проблеми“ • „ако си говорим за Центъра... аутизма“ • „то реално и той е с аутизъм“ 	<ul style="list-style-type: none"> • „той е мъж... момче... много добър ученик... страхлив... срамежлив... амбициозен“ • „много добър човек, има голямо сърце, той е много човек“ • „като всички младежи в днешно време“ • „за съжаление всички мразят различните“ • „неговите странности“ • „той е с аутизъм, той е различен“ • „той много се срамува от визията си“ 	<ul style="list-style-type: none"> • „той е доста самостоятелен“ • „той много държи да се представя добре“ • „той е и много често груб... няма тази дискретност, тази тънка преценка в общуването“ • „чувствителен е към теми... по отношение на себе си и на тялото си най-вече“ • „по отношение на външния вид има чувствителност“ • „по-скоро си мисля по отношение на емоцията, на емоционалното състояние, което той има ...състоянията граничат с малко по-детска възраст“

Изследвано лице 1 говори за себе си като за човек „с аутизъм”, който „има проблем”. Той се сравнява с другите хора, като се разграничава: „не съм като останалите”. Същевременно определя и принадлежността си към група: „с групата, с която съм”; „едни такива, дето са като мене”. Родителят също използва думи, производни на аутизъм при назоваването на младежа, докато специалистът е много прецизен и подробно описва поведенчески проявления, свързани със симптоми, но по начин, който подчертава индивидуалността на човека с диагноза.

Интересен е изборът на различните респонденти за описание на ИЛ1 чрез личностни качества. В спонтанната реч на родителя могат да бъдат намерени множество примери: „страхлив... срамежлив... амбициозен... много добър човек... има голямо сърце, той е много човек...”. Самият младеж в самоописанието си се ограничава до едно личностно качество – „срамежлив”, до което, обаче, прибегва многократно и за да опише различни проявления на своята личност. Специалистът определя ИЛ1 като „самостоятелен” и „груб” и прави впечатление, че неговото описание е предимно чрез типични за младежа прояви и поведения, напр.: „...той много държи да се представя добре...”; „...няма тази дискретност, тази тънка преценка в общуването...”

Особеностите на самоназоваването на ИЛ2 и начинът, по който той бива определян и назован от родител и специалист, са дадени в табл. 2.

Таблица 2. Цитати от интервютата за ИЛ 2

Самоназоваване	Назоваване - родител	Назоваване - специалист
<ul style="list-style-type: none"> • „незнание има в момента“ 	<ul style="list-style-type: none"> • „абсолютно щастлив, харесва му, че се придвижва сам... че е самостоятелен, извън опеката на родителите, да бъде самостоятелен, доколкото може“ • „другите младежи“ • „младежи“ • „останалите хора, обикновените хора“ • „потискат се чувства, обърква се,... млъква“ • „не си дава сметка какво чувства“ • „лошите си чувства като че ли по-трудно ги определя“ 	<ul style="list-style-type: none"> • „той е вербален,, • „нетактичен“ • „той е част от някакво малко общество, част от някаква група“ • „в общуването си там е доста поддържан, доста по-плах“ • „той е предпазлив... малко по детски... нетактичен начин на изразяване“ • „аутистичните му особености“ • „хората, с които работи в Центъра, участници, младежи, които са на неговата възраст“ • „хората, с които работим“ • „той е един от класическите примери за аутистични хора, как се казва, с класически аутизъм“

В речевата продукция на ИЛ 2 отсъстват описания на него самия. При представянето на търсената информация в своята спонтанна реч той не използва думи, които могат да бъдат асоциирани с негови качества и характеристики. Това заключение трябва да бъде разгледано в контекста на способности на ИЛ2 да използва пълноценно думите, но има отношение и към неговите възможности за саморефлексия. Добра илюстрация на това е вербализираното от него преживяване за незнание - „незнание има в момента“.

Тази трудност на ИЛ2 е отчетена от родителя – „не си дава сметка какво чувства“. Същевременно, обаче, родителят използва множество думи, описващи негови чувства и предпочитания: „абсолютно щастлив, харесва му, че се придвижва сам...“, „потискат се чувства, обърква се, даже млъква“. По този начин емоционалните аспекти в личността на ИЛ2 са изведени на преден план чрез думите на родителя, който не се изгубва в диагнозата и проблемите. Родителят сравнява този човек с другите, като използва, от една страна, съотнасяния по възраст – „другите младежи“, „младежи“, а от друга – по принадлежност към обществото – „останалите хора, обикновените хора“. Интересен е изборът на „младеж“ с оглед възрастта на ИЛ 2 (43 г.) и на „обикновените хора“, които неминуемо асоциираме с противопоставянето на „необикновени“, без да има яснота относно това каква е конотацията в случая.

Специалистът описва изследваното лице като принадлежащ към определена група: „той е част от някакво малко общество, част от някаква група“, „хората, с които работи в Центъра, участници, младежи, които са на неговата възраст“. Единствено през неговите думи е въведен аутизмът – „един от класическите примери за аутистични хора, как се казва, с класически аутизъм“. Въведеното от специалиста назоваване не лишава описанието на изследваното лице от индивидуалност – „по-сдържан“, „по-плах“, „предпазлив“, „нетактичен начин на изразяване“.

Особеностите на самоназоваването на ИЛ3 и начинът, по който тя бива определяна и назована от родител, са дадени в табл. 3.

Таблица 3. Цитати от интервютата за ИЛ 3

Самоназоваване	Назоваване – родител
<ul style="list-style-type: none"> • „стоя настрана и отговарям само ако ме поздравят... пасивна съм“ • „...по-мързелива...“ • „изслушвам, без да прекъсвам; не давам непоискани съвети, не се намесвам там, където не ми е работа; пазя тайна; не си налагам мнението.“ • „по-комфортно ми е сама“ • „Живият контакт ме натоварва и стресира.“ • „Не се чувствам уверена в общуването, защото се притеснявам от мнението и реакцията на другите хора, тъй като не знам дали ще мога да се защита.“ • „По-лесно ми е да преодолее сценичната треска, отколкото да заговоря хората, поотделно или да се осмеля да ги попитам или помоля за помощ.“ 	<ul style="list-style-type: none"> • „тя е много интересен събеседник...“, „има една зрялост в нея и аз я усещам като най-добър приятел“, „тя е самостоятелна“, • „има много подредена мисъл“ • „тя казва „Аз не съм за този свят, аз трябва да съм родена в друг свят и в друго време“ • „тя си е нормален човек...“, „тя е много наблюдателна“, „тя е съпричастна с мен“ • „тя не е такава енергична, да тича“ • „тя е по-статична, защото има сериозно лице,“ • „взискателна към работата си и перфекционист“ • „знаят за нейния проблем“ • „хора, на които е обяснено какъв е проблемът“ • „когато тя общува с мен, няма нищо различно и нищо ненормално, всичко е както трябва да бъде“ • „както ми беше обяснила директорката, това е елитна гимназия и не могат да приемат всякакви • „наричаха я зомби и казваха, че тя няма право да диша техния въздух“ • „приемаха си я като една от тях ...“ • „моята дъщеря е страшно много дискриминирана в това общество“ • „че е ненормална, че не може сама да отговори“

Младият човек ИЛ3 дава едно доста критично описание за себе като комуникативен агент. Преценката ѝ е като за „пасивна“, въздържаща се от изказване и налагане на мнение. Прави впечатление, че самоописанието е през какво „не прави“ и в болшинството от случаите е като спазване на неписани социални правила с акцент върху съобразяването с другите. В този план и в единственото пейоративно самоназоваване „по-мързелива“ могат да бъдат разпознати вербализации на нейното поведение от други хора, вероятно авторитети. През това изследване не може да се прецени до каква степен тези описания са интериоризирани и интегрирани в идеята за себе си. В описанието на състоянието, действията и взаимодействията, в които се чувства най-комфортно, ИЛ3 въвежда темата за заплахата. Това е имплицитно,

неназовано усещане, което се вербализира като тревогата „не знам дали ще мога да се защита“. През интервюто на родителя тази тема получава развитие и доизясняване. Наред с декларативното „моята дъщеря е страшно много дискриминирана в това общество“, майката предоставя болезнени спомени и детайли от миналото, илюстриращи отношението на отхвърляне, изключване, неприемане и вербално насилие. В отговорите на майката се появява и опозицията нормален – ненормален по отношение на възприятията на различни хора за човека с аутизъм. За състоянието се говори като за „проблема“, но същевременно има едно споделено от родителя изказване на момичето, че „трябва да съм родена в друг свят и в друго време“. Тук е трудно да се прецени дали става въпрос за едно споделено в обществото разбиране, че хората с РАС „живеят в свой си свят“, или за индуцирано в момичето усещане за маргиналност и непринадлежност.

Особеностите на самоназоваването на ИЛ4 и начинът, по който той бива определян и назован от родител, са дадени в табл. 4.

Таблица 4. Цитати от интервютата за ИЛ 4

Самоназоваване	Назоваване – родител
<ul style="list-style-type: none"> • „Аз съм откровен, изразявам истинското си мнение.“ • „Личностен тип по ММРІ – SFJ“ • „Дори и човек да няма високи социални умения, пак е възможно да бъде много добър човек.“ • „Дори и най-интровертният човек на света понякога би се почувствал самотен.“ 	<ul style="list-style-type: none"> • „той си е самопоетична система, затворена“ • „прекалено прилепчив... изключително обясняващ и подробен... не се съобразява“ • „Аз съм си щастлив и сам, самодостатъчен...егоист“ • „Той не се сравнява с другите, първо, защото не му е изгодно, и второ, защото не вижда смисъл да го прави. Това с обратната връзка и с огледалните неврони, той е различен и уникален и не вижда защо трябва да е като другите, и не вижда слабости и затруднения... така му е добре, не иска да излиза от тази удобна роля...“ • „хората в норма... обикновените хора“

В спонтанната реч на ИЛ 4 се забелязва, че той описва себе си, като се дистанцира от директни определения, коментира нещата „по принцип“ и говори предимно в трето лице единствено число – „Дори и човек да няма високи социални умения, пак е възможно да бъде много добър човек.“; „Дори и най-интровертният човек на света понякога би се почувствал самотен.“ Тези описания, които могат да бъдат определени както като обобщения и генерализации, така и като стереотипи, които механично се привнасят в речта, носят в себе си информация за значимостта на темата за самия младеж. Думите му са информативни за пътя, който самият той изминава

в опознаването на себе си. Обвързването на високите социални умения с това да си „добър човек“ звучи като множество от въпроси в техните безкрайни нюанси: „Дали съм добър човек, ако нямам високи социални умения?“, „Ще стана ли по-добър човек, ако повиша своите социални умения?“ и т.н. Прави впечатление едновременното противопоставяне и „помиряване“ на „интровертен“ и „самотен“. Изборът на термина интровертен и последващото позоваване на определен личностен тип отново може да бъде интерпретирано в посоката на търсене на отговори за себе си и на обяснения, които не могат да бъдат получени през диагнозата аутизъм. „Личностен тип по MMPI – SFJ“ – такава типология не съществува в посочения психологически инструмент, който е клиничен. Тя може да бъде отнесена към друг инструмент, свързан с личностните дименсии, описани от Майерс-Бригс, които идентифицират индивидуалните различия и съответно подпомагат опознаването на себе си. Уповаването на подобни „репери“ в търсенето на отговори може да бъде информативно за тежестта, която темата за личността има за ИЛ 4 и съответно за потребността от това траекторията на това търсене да бъде очертана. Въпреки че в думите на това изследвано лице не се идентифицира директна заявка за работа със специалист и че в неговата история на специализирана подкрепа такава не е търсена скоро, насочването му към психологични въпросници може да бъде разгледано и в тази посока, но с условието на това в нейния фокус да бъде личността, а не диагнозата. Подобна интерпретация може да звучи и спекулативно, но тя се допълва и от описанията, които ИЛ 4 прави на себе си: „Аз съм откровен, изразявам истинското си мнение“, назовавайки по този начин онова, което родителят по-късно определя като „не се съобразява с другите“.

В описанието на родителя е пресъздадена както перспективата на ИЛ 4 към самия него, така и неговата лична позиция, като и двете сякаш са подчинени на съпоставката между „аз и другите“. От една страна, родителят изтъква, че ИЛ 4 не се сравнява с другите хора, но същевременно подчертава, че той се определя като уникален и различен, което е това възможно именно чрез сравнение и противопоставяне („Той не се сравнява с другите... той е различен и уникален“). Родителят акцентира върху комфорта, който изследваното лице изпитва по отношение на своето различие и невъзможността му да идентифицира свои слабости и затруднения („не вижда защо трябва да е като другите и не вижда слабости и затруднения... така му е добре, не иска да излиза от тази удобна роля...“), но това отразява само неговата субективна перспектива към преживяванията на младежа. На този фон родителят прави директна съпоставка между своя син и „хората в норма, обикновените хора“, и така директно го изключва от тази група.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Богатството и разнообразието в самоназоваването и назоваване сред хората с аутистично разстройство е впечатляващо. Разбирането за това ни дава нова психологична перспектива към човека с аутистично разстройство – като поставя човека преди диагнозата, без да забравя и за начина, по който аутизмът представлява част от неговата идентичност.

Познанието ни като специалисти за възрастните хора с аутизъм през тази човешка перспектива, която отчита културните, груповите, индивидуалните специфики, едва напоследък започва да се формира.

За да подпомага по ефективен начин човека с аутистично разстройство в процеса на неговото себепознание, специалистът трябва непрекъснато да предизвиква собствените си концепции, да поддържа професионалното си любопитство и да разширява гледните точки и перспективите към изучаването на процесите, формиращи идентичността на хората с аутизъм.

Разглеждайки темата за езика и аутизма, някои автори подчертават, че аутизмът може да бъде описан едновременно като „реално“ явление, което се формира от социално значение, култура, език и общо разбиране (Yergeau, M., 2018). Следователно, ако езикът не просто допринася, а и в известна степен изгражда нашето разбиране за аутизма, то неговото внимателно използване е от изключително значение. Посредством езика ние развиваме концепциите си за аутистичното разстройство, създаваме филтъра за възприятията си за него и за хората, които имат аутизъм. Използването на дехуманизиращ и стигматизиращ език може да се случи неусетно и несъзнателно, поради естествената нагласа на клиницистите да поставят акцента върху проблема, върху невъзможността и т.н., и да се опрат на рамките, които класификациите или статистическите данни осигуряват, но в които отделната личност лесно може да се изгуби. В същото време нагласите за търсене на „коректен език“, описващ хората през понятия, които ги отнасят към „типичното“, „обичайното“, „общоприетото“ и т.н., могат да доведат до подценяване и дори „невиждане“ на потребностите от специализирана подкрепа, от каквато повечето от хората с аутистично разстройство се нуждаят през целия им живот. Тези опасности или капани на езика, в които сами попадаме, могат да бъдат избегнати чрез осигуряване на възможности за „среща“ на езика на специалистите и естествената реч на тези, за които говорим и пишем.

Изучаването на перспективата на хората с аутистично разстройство и техните близки относно самоназоваването и назоваването е важен принос към разширяването на клиничното разбиране за състоянието и би могло да се използва при планиране на психологически, образователни и др. интервенции, подкрепящи тяхното благополучие.

Начинът, по който хората с аутизъм назовават себе си, би могъл да бъде отправна точка за формиране на ефективни взаимоотношения с тях.

Използвана литература:

1. Световна здравна организация. (2003). Международна класификация на болестите, 10 ревизия. https://srzi.bg/uploads/pages/Lechebni_zavedeniq/3.MKB_10/1_mkb_v1_part1.pdf
2. American Psychological Association (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th edn). Washington, DC: Author.
3. Blaska, J. (1993) The power of language: speak and write using 'person first'. In: Nagler M (ed.) Perspectives on Disability. Palo Alto, CA: Health Markets Research, pp. 5–3
4. Botha, Monique & Hanlon, Jacqueline & Williams, Gemma. (2020). Does language matter? Identity-first versus person-first language use in autism research: A response to Vivanti. 10.31219/osf.io/75n83.
5. Doernberg, E., & Hollander, E. (2016). Neurodevelopmental disorders (asd and adhd): dsm-5, icd-10, and icd-11. *CNS spectrums*, 21(4), 295–299.2
6. Gernsbacher, M. A. (2017). Editorial Perspective: The use of person-first language in scholarly writing may accentuate stigma. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 58(7), 859–861. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12706>
7. <http://www.autisticscholar.com/84-2/>
8. <https://raisingchildren.net.au/autism/learning-about-autism/about-autism/autism-language-on-raisingchildren.net.au#:~:text=rather%20than%20treatments.-,Identity%2Dfirst%20or%20person%2Dfirst%20language%3A%20what%20the%20difference,%2C%20children%20with%20autism.>
9. Kenny, L. et al. (2016) 'Which terms should be used to describe autism? Perspectives from the UK autism community.' Sage Journals . Vol.20 (4). Pgs. 442-462.
10. Kenny, L., Hattersley, C., Molins, B., Buckley, C., Povey, C., & Pellicano, E. (2016). Which terms should be used to describe autism? Perspectives from the UK autism community. *Autism*, 20(4), 442–462. <https://doi.org/10.1177/1362361315588200>
11. Merleau-Ponty, M. (1962). Phenomenology of perception. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
12. Nussbaum, A. M. (2022). *The Pocket Guide to the DSM-5-TR™ Diagnostic Exam*. American Psychiatric Pub.
13. Sinclair, J. (2013). Why I dislike "Person First" language. *Autonomy, the Critical Journal of Interdisciplinary Autism Studies*, 1(2), 2–3. Retrieved from <http://www.larry-arnold.net/Autonomy/index.php/autonomy/article/view/OP1>
14. Yergeau, M. (2018). *Authoring autism: On rhetoric and neurological queerness*. Duke University Press.

В ПАМЕТ НА ПРОФ. ВАСИЛ ЙОНЧЕВ (ПО СЛУЧАЙ 100 ГОДИНИ ОТ НЕГОВОТО РОЖДЕНИЕ)

доц. д-р Ева Стефанова, д.м.

IN MEMORY OF PROF. VASSIL YONCHEV

Assoc. prof. Eva Stefanova, PhD

Познавах проф. Васил Йончев още от студентските си години. Бях кръжочничка в кръжока по патофизиология, но ръководителят ни замина в дългосрочна задгранична командировка. Преди това ме представи на доцент Йончев, за да проследява моето развитие. Доц. Йончев (тогава) ми предложи да започнем да изследваме невротичния главобол у ученици. Когато изследванията приключиха, оформихме научно съобщение, което по предложение на доц. Йончев представих пред катедрите по психатрия, неврология и неврохирургия на Висш медицински институт – гр. Пловдив. Последва покана да посещавам кръжока по психиатрия и клиничните визитации.

Проф. Йончев запали искрата у мен, кръжочничката по психиатрия, и така започна моят кариерен път в областта на психиатрията. Искрата прерасна в пламък и така психиатрията стана мое призвание благодарение на началния тласък и подкрепа от проф. Йончев.

С проф. Йончев имаме съвместни научни разработки в периода, когато бях аспирантка към катедрата и след това като асистент. Той винаги ме е насърчавал и окуражавал в моята научна дейност в Катедрата по психиатрия – гр. Пловдив.

Проф. Йончев се отличаваше със своята отдаденост в психиатричната наука, както и с грижата си за психично болните. Той учеше нас – учениците му, на задълбочено клинично и научно мислене. Посвети целия си живот на психиатрията. Особено голям и ценен е приносът му в изучаване на екстрапирамидната симптоматика и нейното лечение.

Проф. Йончев бе изключително ерудирана личност. Имаше пиетет към музиката, имаше солидни музикални познания и свиреше на цигулка.

Поклон и дълбока благодарност на моя пръв учител по психиатрия.

100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПРОФ. СТОЯН Т. СТОЯНОВ (1922–1999)

доц. д-р Ева Стефанова, д.м.

100 ANNIVERSARY FROM THE BIRTH OF PROF. STOYAN STOYANOV

Assoc. prof. Eva Stefanova, PhD

Изказване пред Юбилеен симпозиум по повод 100 години от рождението на проф. Стоян Т. Стоянов, проведен на 1 юли 2022 г. в Националния център за обществено здраве и анализи под патронажа на Световната здравна организация и Световната психиатрична асоциация

Имах щастието да работя с такава ерудирана и светла личност като проф. Ст. Стоянов. Постъпих на работа в Остро мъжко психиатрично отделение на 4-ти км през 1980 год. като главен асистент. Преди това бях редовен аспирант, а впоследствие и асистент в Катедрата по психиатрия на ВМИ – гр. Пловдив. Дотогава смятах, че имам добра клинична подготовка, но се оказа, че не е съвсем така.

Истинската психиатрична школа бе в отделението, което проф. Стоянов ръководеше. В това отделение постъпваха за лечение болни както от София, така и от цялата страна, с тежка и разнообразна патология. Всяка сутрин се провеждаше рапорт, най-напред с целия персонал, а след това оставаха само лекарите и в присъствието на проф. Стоянов обсъждахме всеки новоприет пациент. Всеки от нас трябваше да направи своята собствена интерпретация на наличните симптоми у дадения пациент

и да постави на прима виста диагнозата си. След като изслушваше мненията на всеки лекар, проф. Стоянов обобщаваше и правеше задълбочен теоретичен и клиничен разбор и така ние се учехме ежедневно от неговия богат клиничен опит. Повярвайте ми, това беше истинска школа и ковачница на психиатри. Това, което научих от проф. Стоянов и клиничната психиатрия, остана завинаги и ми помогна в амбулаторната практика като психиатър в продължение на 26 год. в болница „Лозенец“.

Проф. Стоянов беше не само добър клиницист, но изтъкнат учен, с много голям принос в изучаване на парафренията. Той беше взискателен към нас, сътрудниците си, и изискваше да бъдем не само добри лечители, но и да израстваме в научно отношение.

Държеше много на дисциплината и сам даваша пример, като винаги идваше на работа преди всички ни, макар че работното време беше от 7.30 ч.

Проф. Стоянов проявяваше съпричастност и към нашите лични проблеми и винаги е помагал с ценни житейски съвети. Беше много грижовен баща и отгледа такъв достоен син като Дроздостой Стоянов.